

Szociológiai Szemle 2006/1, 3–39.

TANULMÁNY

SZEMLÉLETMÓDOK ÉS PARADIGMÁK ASZOCIOLÓGIAELMÉLETBENI.–II.

FARKAS Zoltán

Miskolci Egyetem BTK Szociológia Tanszék
H-3515 Miskolc, Egyetem város; bolsocfz@uni-miskolc.hu

Összefoglaló: Ebben a – két részből álló – tanulmányban először a szociológia tárgya és szemléletmódja közötti összefüggéssel foglalkozunk, és meghatározzuk a szociológiai szemléletmódtípiázásának szempontjait. Ezt követően felvázoljuk a szociológiai szemléletmódtípusait, és rámutatunk a különböző szemléletmódokat képviselő elméletekre és elméleti irányzatokra. A szociológiai szemléletmód a szociológia alapvető kérdéseire vonatkozó nézetrendszer, amely alapvetően meghatározza a szociológia elméleti fogalmait és összefüggéseinek egészét. Annak érdekében, hogy a szociológia elméletben kialakult tipikus szemléletmódokat felvázolhassuk, meghatározzuk a szociológia alapvető összefüggéseit és kérdéseit. Az átfogó szemléletmódszintjén, a társadalmi jelenségeket meghatározó tényezőkszintjén szemléljük meg a különböző tetjüket egymástól aholista és az individualista szemléletmódot. A társadalmi jelenségeket meghatározó tényezőkszintjén szemléljük meg a különböző tetjüket a szimbolista és a faktalista szemléletmódközött. A fő szemléletmódszintjén különböztetjük meg a normativista, a strukturalista, a kreatívista és a racionalista szemléletmódközött.

Kulcszavak: szociológiai tárgya, szemléletmód, paradigma, szociológiaelméleti irányzatok

I. RÉSZ

A szociológia elméleti irodalommal való ismerkedésünk során jó ideig az elméletek áttekinthetetlennek tűnő sokféleségével találkozhatunk. Azonban miután nagyrészt megismerkedtünk a legkülönbözőbb elméletekkel, azt vesszük észre, hogy az egyes részleteikben nagyon változatos elméletek alapvető vonásait tekintve néhány tipikus fel fogást vagy szemléletmódot képviselnek. Ez a tanulmány két nagyobb részből áll, amelyekben a szociológia elméletben kialakult tipikus szemléletmódokat, illetve paradigmáikat térképezzük fel. A tanulmány első részében először a szociológia tárgya és szemléletmódja közötti összefüggéssel foglalkozunk. Majd meghatározzuk a szociológiai szemléletmódtípiázásának szempontjait, és megkülönböztetjük a szoci-

ológiai szemléletmódát fő és fő típusait. Az első részben a tipikus szemléletmódok közül az alapvető meghatározó tényezőkszintje alapján megkülönböztethető lista és individualista szemléletmódot jelmezük. A tanulmány második részben jelmezük a szociológiai szemléletmód fő típusait, és röviden rámutatunk a különböző szemléletmódokat képviselő elméletekre és elméleti irányzatokra.

ASZOCIOLÓGIAISZEMLELETMÓDMEGHATÁROZÁSA

Azociológia tárgya és szemléletmódja

Egy tudomány tárgyának a meghatározása általában sem problémamentes, mert eleve feltételezi az adott tudomány egyes fogalmi és össze-függéseinek az ismeretét, amelyekre támaszkodni kell a meghatározás során. A következőkben tehát eleve feltételezzük azoknak a szociológiai fogalmaknak, illetve fogalmak különböző értelmezéseinek az ismeretét, amelyek az szociológiai szemléletmód meghatározása éti pizálás során felhasználunk.

A fent említett általános problémán felül különösen problematikus egy tudomány tárgyának a meghatározása abban az esetben, ha a tudomány művelői körében sem alakult ki egyetértés az adott tudomány tárgyára vonatkozóan. A társadalmi tudományok esetében általában erről van szó, és a szociológiát is ilyen tudománynak tekintjük. Nagyrészt ezzel függ össze, hogy a szociológia tárgyának közhasználatú meghatározásai kevéssé gítségnyújtanak annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy egyáltalán mi a szociológia.

Az említett problémák ellenére megállapíthatjuk, hogy általánosan elfogadott a szociológia művelőinek körében az a nézet, amely szerint a szociológiai kutatás tárgyát a társadalmi jelenségek képezik (Wallace 1988). A szociológia tárgyának e rövid meghatározásával kapcsolatban azonban két további fő probléma merül fel. Egyrészt az, hogy a szociológiában nincs egyetértés abban a tekintetben, hogy milyen jelenségeket tekinthetünk társadalmi jelenségeknek. A szociológia elméletei és irányzatai ugyan is igen különböző szempontokból közelebb kerülnek az úgynevezett társadalmi jelenségekhez, így különbözőképpen fogják fel a társadalmi jelenségek teremtését, következő képességét tárgykatis.

E tanulmányban arra nem vállalkozhatunk, hogy áttekintsük a társadalmi jelenség fogalmának különböző értelmezéseit, ezért itt csupán röviden utalunk a különböző értelmezésekre. Különbögethetünk a társadalmi jelenség fogalmának tágabb és szűkebb értelmezései között, s a szűkebb értelmezéseken belül is igen különböző felfogásokkal találkozhatunk. Tágabb értelemben a társadalmi jelenségek felölelik az emberek együttélésével, az emberek közötti kölcsönhatásokkal össze-függő jelenségek egészét. Ilyen értelemben például a szervezett munka végzés, az utcai tüntetés, a tanulás, a verekezés, a fegyveres harc, a bárti beszégetés, a köznép, a szerkezes, a gyermekek stb. egyaránt társadalmi jelenségek, bár nyilvánvalóan igen különböző természetűek. Haviszont a szociológia elméleti irodalomban kialakult különböző szűkebb értelmezéseket vesszük alapul, összeségükben tulajdonképpen ezek is át fogják általában az emberek együttélésével, az emberek közötti kölcsönhatásokkal össze-függő jelenségek egészét. Tehát ha egyaránt tekintetbe vesszük a szociológiában kialakult

és viszonylag széles körben elfogadott elméleteket, elméleti irányzatokat, csupán nagyon általános és pontatlanul határozhatjuk meg a szociológia tárgyát.

A *maisziológia* fogalmilag sok értelemtársadalmi jelenségeket, társadalmi formákat együttesével összefüggő jelenségeket tanulmányozza. Ha ennél pontosabban fogalmaznánk, valószínűleg akaratlanul is elköteleznénk magunkat valamilyen saját szociológiai elmélet, elméleti irányzat vagy szemléletmód mellett.

A másik fő probléma, amely felmerül a szociológia tárgyának a társadalmi jelenségekre vonatkozó meghatározásának kapcsán, hogy akár szűkebben, akár tágabban értelmezzük a jelenségeket, a társadalmi jelenségekkel más társadalmi tudományok – például a közgazdaságtan, a politika tudomány, a jogtudomány, a szociálpszichológia, a kultúrális antropológia stb. – is foglalkoznak. Tehát felmerül az a kérdés, hogy mi alapján különböztethetjük meg a szociológiát ezektől a tudományoktól. A szociológiát elvileg saját szemléletmódja különböztetheti meg a társadalmi jelenségekkel, illetve az emberek együttélésével foglalkozó más tudományoktól, de e tudományban nem alakult ki egységes szemléletmód.

Mit értünk általában szemléletmódon, szociológiai szemléletmódon, s ezzel összefüggésben paradigmán, a következőkben ezekre a kérdésekre foglalkozunk. A szociológiai szemléletmód kutatása az úgynevezett metasociológiai kutatás egyik formája, amelyben a szociológiai elméletek alapvető vonásaira igyekszünk fényt deríteni. Az ilyen kutatás nem közvetlenül a társadalmi valóság megértését szolgálja, hanem magának a szociológiának a jobb megértését segítse elő (Ritzer 1991: 15–62; Zhao 2001). A szociológiai szemléletmód típusainak a felvázolásával főleg az a célunk, hogy segítsek a különböző szociológiai elméletek közötti tájékozódást, és rávilágítsunk azokra a legalapvetőbb problémákra a társadalmi jelenségek magyarázatában, amelyek egy átfogó és egységes szociológiai szemléletmód kialakításában megoldásra várnak.

A szemléletmód fogalmát hasonlóan értelmezzük ahhoz a fogalomhoz, amelyet Kuhn nyomán gyakran paradigmának neveznek, bár majd meghatározott szempontból különbséget teszünk a két fogalom között. Az említett szerző paradigmán olyan általános elismert tudományos eredményeket ért, amelyek egy bizonyos időszakban a tudományos kutatók adott köre számára a problémák és a problémamegoldások modelljeként szolgálnak (Kuhn 1984: 11). Ritzer meghatározása szerint a paradigma egy tudománytárgyi lényegére vonatkozó alapvető elképzelés. A paradigma meghatározza, hogy mit kell tanulmányozni, milyen kérdéseket lehet vagy kell feltenni, és milyen szabályokat kell követni a válaszok megfogalmazásában. A paradigma a meggyezés legszélesebb elméleti alapja az adott tudományon belül, amely felöleli egy miniatúrát szolgáltató tudományos munkát, s magában foglalja a tárgyi lényegre vonatkozó elképzelést, az ennek megfelelő elméleteket, kutatási módszereket és eszközöket (Ritzer 1988: 390, 1991: 120).

Mi különbséget teszünk a tudományos szemléletmód és a paradigma fogalma között, a következők szerint. A *tudományos szemléletmód* az adott tudomány alapvető kérdéseire vonatkozó nézetek rendszere, amely alapvetően meghatározza az elméleti fogalmak és összefüggések egészét. A *paradigm* viszont olyan tipikus szemléletmód, amely az adott tudományban intenzíven megnövekedett, és ezért viszonylag széles körben elfogadott.

A szemlélet mód és a paradigma között a különbséget látjuk, hogy míg a szemlélet mód nem feltlenül elfogadott szemlélet módot képviselő egyéni, vagy az egyének viszonylag szűk körén kívül, addig a paradigma olyan szemlélet mód, amely az adott tudománnyal foglalkozók viszonylag széles körében elfogadott. Egy szemlélet mód viszonylag széles körben elfogadása azonban általában csak akkor lehetséges, ha az adott szemlélet mód intézményesült, például ha az adott szemlélet mód képviselői jelentős hatáskörrel, illetve hatalommal rendelkeznek, ha kutatóhelyek, egyetemi tanácsok, folyóiratok nagyrészt az adott szemlélet mód szellemében működnek és terjesztik az adott tudományt. Ezért tehát az intézményesült szemlélet módokat a paradigma fogalmának meghatározásában. A továbbiakban, ha az elméletet, elméleti irányzatokat össze függésben a megközelítés kifejezést használjuk, akkor is szemlélet módról beszélünk. A felfogási kifejezést azonban ehhez képest szélesebb körben használjuk, azonos szemlélet módot képviselő elméletben általában találkozhattunk az alapvetőnek tekintett kérdéseket nem érintő kérdések vonatkozásában különböző felfogásokkal.

A paradigmák vagy tipikus szemlélet módok alapján megkülönböztethetjük a tudománnyal foglalkozók bizonyos csoportjait egymástól. Egyrészt megkülönböztethetjük egymástól a különböző szemlélet módokkal jellemezhető tudományokat, például a szociológiai közgazdaságtantól, aszociálpszichológiától vagy a kulturális antropológiától. Másrészt elhatárolhatjuk egy adott tudomány különböző fejlődési szakaszait, amelyekben különböző uralkodó szemlélet módok érvényesültek. Harmadrészt, az olyan tudományok esetében, mint a szociológia, amelyekben nem alakult ki egységes szemlélet mód, különbséget lehet tenni a különböző elméleti csoportok között (Ritzer 1988: 390).

A tudományos szemlélet mód általános fogalmához kapcsolódva tehát fogalmazhatunk úgy, hogy a szociológiai szemlélet mód a szociológia alapvető kérdéseire vonatkozó nézetek rendszere, amely alapvetően meghatározza a szociológia elméleti fogalmait és összefüggéseinek az egészét. Aszociológiai paradigma viszont olyan tipikus szemlélet mód, amely a szociológiában intézményesült, éhez ezért viszonylag széles körben elfogadott.

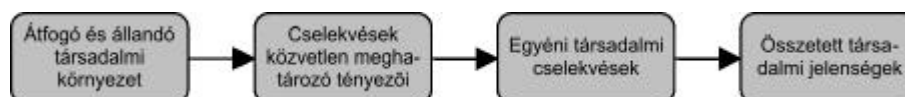
A szociológiában nem alakult ki egységes szemlélet mód, illetve paradigma, megkülönböztethetünk azonban olyan tipikus szemlélet módokat, amelyek intézményesültek, és a szociológia művelői körében viszonylag széles körben elfogadottak, tehát paradigmáként is értelmezhetőek. A következőkben a szociológiai elméletben kialakult tipikus szemlélet módokat, illetve paradigmákat vizsgáljuk fel.

Aszemlélet mód tipizálásának szempontjai

Minden tipizálás feltételezi azoknak a szempontoknak a meghatározását, amelyek szerint tipizálunk. Tehát ahhoz, hogy a szociológiai elméletben kialakult tipikus szemlélet módokat felvázolhassuk, meg kell határozni azokat az alapvető összefüggéseket és kérdéseket, amelyekre vonatkozó nézetek alapján értelmezhetjük a szociológiai bankialakult elméleteket és elméleti irányzatokat, és rámutathatunk ezek alapvető vonásainak hasonlóságaira és különbségeire. Aszociológiai paradigmák felvázolásával foglalkozó írásokban ezt a problémát általában elhanyagolják, és csupán

az egyes típusok jellemzéséből következtethetünk azokra az általánosabb szempontokra, amelyek szerint az adott típusok különbözőt lehetnek. E szempontok előzetes meghatározása azonban segítségünkre lehet abban, hogy az egyes típusokat minél tisztábban meg tudjuk különböztetni egymástól.

Mindezek előtt tehát fel kell vázolnunk a szociológia elmélet alapvető összefüggéseit. A szociológiai szemléletmódok azonban főleg abból a szempontból különböznek egymástól, hogy milyen összefüggéseket tekintenek a szociológiaelmélet alapvető összefüggéseinek, tehát a szóban forgó kérdésre vonatkozó fel fogásunk eleve nem lehet független az általunk képviselt szemléletmódtól. Az alapvető összefüggések felvázolása során azonban megkíséreljük egyaránt figyelembe venni a szociológiában kialakult különböző elméleteket és elméleti irányzatokat, már amennyi beért is mereteink lehetővé teszik. Fel fogásunk szerint a szociológia általános igényű elméleteiből és elméleti irányzataiból kiindulva az alapvető összefüggések, és ezen összefüggések benseg replő alapvető tényezői a következők, amelyek az 1. ábrán szemléltetünk.

1. ábra Aszociológia alapvető összefüggései

Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetben a vizsgált társadalmi cselekvésektől és jelenségektől függetlenül eleve adott társadalmi környezetet értjük, amely történetileg formálódik. A cselekvések közvetlen meghatározó tényezőinek egy részét azokat a közvetlen környezeti tényezőket tekintjük, amelyekhez az egyének tudatosan alkalmazkodva cselekszenek, másrészt az egyének azon személyes tulajdonságait, amelyek az adott cselekvések szempontjából jelentősek, és a cselekvések motívumait. Az egyéni társadalmi cselekvések és az összetett társadalmi jelenségek kielégtelenségére az itt megkívánt szinten talán nem jelelt problémát.

Aszociológia alapvető összefüggései: (1) Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározza a társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit, különösen a cselekvések motívumait. (2) A motívumok és az egyéb közvetlen meghatározó tényezők meghatározzák az egyének társadalmi cselekvéseit. (3) Az összetettebb társadalmi jelenségek értelmezhetőek az egyéni társadalmi cselekvések valamilyen összegeződéseiként vagy következményeiként.

Ezekkel az alapvető összefüggésekkel és a bennük szereplő tényezőkkel kapcsolatban felmerülő kérdésekre vonatkozó nézetek szerint különböztethetjük meg a szociológiai szemléletmód fő típusait. A tipizálás előtt fel kell tehát vázolnunk a szociológia alapvető kérdéseit, figyelembe véve a szociológia általános igényű elméleteit és elméleti irányzatait.

Aszociológia alapvető kérdései: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők, vagy az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezői.

zói képezik? (2) Milyen természete és hogyan jön létre az átfo-gó és viszonylag állandó társadalmi környezet? (3) Milyen természetűek a társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői, különösen a cselekvések motívumai? (4) Milyen természete k a társadalmi cselekvések, csoportok milyen értelem bente kint he tők a társadalmi cselekvések szubjektumainak? (5) Milyen tényezők által meghatározottan és hogyan szerveződnek többé vagy kevésbé rendszeresen ismétlődő és valami féle rendezettséget mutató egységé az össze tett társadalmi jelenségek?

Az első kérdésre adott válasz szorosán össze függ, de egy adott elmélet vagy elméletalkotó esetében nem feltétlenül esik egybe a következő kérdésre adott válasszal. A szociológiai elméletalkotásban a társadalmi környezetre átfogóan vonatkozó tényezők ből, vagy az egyének ből és az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők ből kell kiindulni. Egy adott elméletük rözhéti egyfe löl azt a fel fogást, hogy a társadalmi jelenségeket alapvetően vagy lényegében az egyének adott körének az átfo-gó és viszonylag állandó társadalmi környezetére vonatkozó tényezők (pl. a kultúra, az intézményrendszer, a társadalmi struktúra, az osztályviszonyok stb.) határozzák meg. Másfe löl viszont azt a fel fogást, hogy elméleti-módszer ta ni szempontból, te hát az elméletalkotásban az egyének ből és az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők ből kell kiindulni. A szóban for gó két kérdésre adott válasz te hát elvi leg nem feltétlenül esik egybe, a legtöbb elméletese tében azonban még is egybe esik.

Az első kérdésre adott válasz tól függ, hogy a máso dik és a harmadik kérdés kö zül egy adott elméletben melyre esik a hangsúly. Te hát ha egy adott elméletben a társadalmi jelenségek alapvető meghatározó tényező it az átfo gó és állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők képezik, az első kérdést követő kérdésként főleg az merül fel, hogy milyen természete és hogyan jön létre az átfo gó és állandó társadalmi környezet. Ha viszont egy adott elméletben a társadalmi jelenségek alapvető meghatározó tényező it az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők képezik, az első kérdést követő kérdésként főleg az merül fel, hogy milyen természete ek az egyéni cselekvések motívumai és egyéb közvetlen meghatározó tényezői. E három kérdésre adott válasz ből elvi leg már következik a negyedik és az ötödik kérdés sel kapcsolatosan elfoglalt álláspont.

Általánosan elfogadott a szociológiai elméletművelői körében, hogy a szociológ ia je len leg több pa ra dig más tu do mány. Az e kérdés sel fog lal ko zó egyes szer zők nagy rész t különböző szemléletmódo kat, illetve paradigma kat különböztetnek meg a szociológiaiában.

Azok a szerzők, akik felvetik a szociológiai paradigmákra vonatkozó kérdést, többnyire csupán két paradigmát állítanak egymással szembe. Így például a két alapvető szemléletmódként Burt az atomista és a norma tív meg kö ze lí tést (Burt 1982: 5–6), Ale xan der a me cha ni kus és a szub jek tív társadalomfelfogást (Ale xan der 1990: 1–3), Bourdieu az objektivista és a szubjektivista felfogást (Bourdieu 1990: 25–29), Sztompka a cselekvéseméleti és a történeti szociológiai megközelítést (Sztompka 1991: 3–5), mások a mikro- és a makroszociológiai meg kö ze lí tést (Ale xan der et al. 1987) állítják egymással szembe.

Más szerzők három vagy négy fő szociológiai paradigmát vagy szélesebb körben elfogadott szemléletmódot különböztetnek meg egymástól. Például Ritzer három paradigmát különböztet meg. Egyrészt a társadalmi tények paradigmát, amelyet fel fogá sa szerint főleg a strukturalista-funkcionalista elméletek és a konfliktuselméletek

képviselnek. Másrészt a társadalmi értelmező paradigmát, amelyet a cselekvéselméletek, a szimbolikus interakcionizmus, a fenomenológiai szociológia, az etnometodológia és az egzisztencialista szociológiai képviselnek. Harmadrészt a társadalmi viselkedésparadigmát, amely a behaviourista szociológiát és a cserelémlelet öleli fel (Ritzer 1988: 390–393, 1991: 121–131). A következőkben részletesen tárgyalási tipizálásához legközelebb talán egyrészt Hechter, másrészt Alexander tipizálása áll. A társadalmi rendmagyarázat szempontjából Hechter megkülönbözteti a normativista, a strukturalista és az indiividualista, illetve az utóbbin belül a racionalista szociológiai elméleteket (Hechter 1987: 3–7). Alexander viszont – könyvének különböző helyein – egyfelől a kollektívista és az indiividualista, másfelől a szubjektívista és az objektívista szociológiai elméletek között tesz különbséget (Alexander 1996).

A következőkben felvázoljuk a szociológiai szemléletmód általunk megkülönböztetett átfogó és fő típusait, amelyeket az 1. táblázatban láthatunk. A tipizálás egészében véve sajtófelhasználásunk tükörzi, de az egyes típusok megkülönböztetése többé vagy kevésbé elfogadott a szociológiai elméleti irodalomban, jóllehet különböző elnevezésekkel illetik őket, és részben különböző ismeretű jegekre helyezik a hangsúlyt.

1. táblázat: A szociológiai szemléletmód típusai

Alapvető meghatározó tényezők szintje	Alényegim meghatározó tényezők természete	
	Szimbolistaszemléletmód	Faktualistaszemléletmód
Holista szemléletmód	Normativistaszemléletmód	Strukturistaszemléletmód
Individualistaszemléletmód	Kreativistaszemléletmód	Racionalistaszemléletmód

Akorábban felvázolt össze-függéseket és kérdéseket, illetve rájuk vonatkozó nézeteket figyelembe véve két szempontból tipizáljuk a szociológiai szemléletmódot. Az egyik szempont a társadalmi jelenségek lényegében vagy alapvetően meghatározó tényezők szintjére, a másikat a tényezők természetére vonatkozik. Az alapvető meghatározó tényezők szintje szerint a tipizálás széles körben elfogadott a szociológiai elméleti irodalomban. A meghatározó tényezők természete szerinti tipizálással kifejezetten ilyen értelemben tudomásunk szerint nem találkoztunk. Azonban a – fentebb említett – szubjektívista és az objektívista, vagy a szubjektív és az objektív felfogás megkülönböztetése mögött tulajdonképpen ez a szempont húzódik meg, és ez a megkülönböztetés szoros kapcsolatba áll az idealista és pozitívista tudományelméleti felfogások közötti megkülönböztetéshez.

Az átfogó szemléletmódok szintjén, a társadalmi jelenségek alapvetően meghatározó tényezők szintje szempontjából megkülönböztetjük egymástól a holista és az indiividualista szemléletmódot. A társadalmi jelenségeket meghatározó tényezők természetét szempontjából különbséget teszünk a szimbolista és a faktualista szemléletmód között.

Az egyik tipizálási szempont tehát a szociológia alapvető kérdése inél említtet első kérdésre vonatkozik. Nevezetesen arra, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az átfogó és viszonylag általános társadalmi környezetre vonatkozó tényezők, vagy a cselekvések közvetlen meghatározó tényezői képezik? A holista szemléletmódot főképpen az a nézet jellemzi, hogy a társadalmi

jelenségeket alapvetően az átfo-gó és viszonylag állandó társadalmi környezet határozza meg. Az in-divi-dua lista szemléletmód fel-fogásában viszont a társadalmi jelenségeket alapvetően egyrészt azok a közvetlen környezeti tényezők határozzák meg, amelyekhez az egyé-nek tu-da-to-san al-kalmaz-ko-va cse-lek-se-nek, másrészt az egyé-nek szemé-lyes tu-laj-don-sá-gai és a cse-lek-vé-sek mo-tí-vu-mai.

A má-si-ki pi-zá-lá-si szem-pont a fen-tebb em-lít-tett má-so-dik és har-ma-dik kér-dés-re vo-nat-ko-zik. Te-hát arra, hogy mi-ly-en ter-mé-sze-tű-ál-talá-ban vé-e a tár-sa-dal-mi kör-nye-zet, és ez-zel ös-sze-fü-g-gés-ben mi-ly-en ter-mé-sze-tű-ek a tár-sa-dal-mi cse-lek-vé-sek köz-ve-tlen meg-ha-tá-ro-zó té-nye-zői, kü-lö-nö-sen e cse-lek-vé-sek mo-tí-vu-mai. A szim-bo-lis-ta szemléletmód fel-fogásában a tár-sa-dal-mi kör-nye-zet szim-bo-li-kus ter-mé-sze-tű, s az egyé-nek tár-sa-dal-mi kör-nye-zetü-k-höz mint szim-bo-li-kus lé-te-ző-k-höz viszonyulnak. Ebben a fel-fogásban a társadalmi cse-lek-vé-sek mo-tí-vu-mait közvetlenül az egyé-nek szemé-lyi-ségét kife-je-ző, ér-tel-me-ző, meg-értő mo-tí-vu-mok ké-pe-zik. A fak-tu-alis-ta szemléletmód fel-fogásában a tár-sa-dal-mi kör-nye-zet tény-sze-rű, s az egyé-nek tár-sa-dal-mi kör-nye-zetü-k-höz mint tény-sze-rű lé-te-ző-k-höz viszonyulnak. E fel-fogásban a társadalmi cse-lek-vé-sek mo-tí-vu-mai t o-ly-an in-stru-men-tá-lis és ra-ci-o-ná-lis mo-tí-vu-mok ké-pe-zik, amelyek fő-le-g a tény-sze-rű kör-nye-zet-t tü-k-rö-zik, és a tény-sze-rű kör-nye-zet-hez vá-ló al-kalmaz-ko-dást te-sz-i-ke-h-tő-vé.

Né-ző-pont kér-dése, hogy a két ti-pi-zá-lá-si szem-pont köz-ül me-lyi-ke-t te-kint-jük el-ső-d-le-ges-nek vagy alap-ve-tő-nek, és me-lyi-ke-t má-so-d-la-gos-nak. A meg-ha-tá-ro-zó té-nye-zők szin-t-je szerinti ho-lis-ta és in-divi-dua-lis-ta szemléletmód meg-külö-n-böz-tetése szé-les kör-ben elfo-gadott so-ci-o-ló-gi-a-el-mé-le-ti i-ro-dal-m-ban, te-hát te-kint-het-né-ke-z-ta szem-pontot el-ső-d-le-ges-nek. Azon-ban a meg-ha-tá-ro-zó té-nye-zők ter-mé-sze-te-sze-ri-n-ti ti-pi-zá-lás, se-vo-nat-ko-zás-ban a szim-bo-lis-ta és a fak-tu-alis-ta szemléletmód meg-külö-n-böz-té-te-se fon-to-sabb ab-ból a szem-pont-ból, hogy az egyes szemléletmó-do-ka-t men-nyi-ben te-kint-het-jük ér-vé-nye-sek-nek az em-be-ri é-le-t-külö-n-böz-ő te-rü-le-te-ire.

Az átfo-gó-nak ne-vez-tett ti-pi-kus szemléletmódok csu-pán a so-ci-o-ló-gi-a-el-mé-le-tek, el-mé-le-ti irá-ny-za-tok leg-jel-lem-zőbb vo-ná-sa-i-t eme-li-ki. Az átfo-gó szemléletmódok met-szés-pont-jai je-lő-lik ki a so-ci-o-ló-gi-a-i szemléletmódok fő-tí-pu-sait, amelyek már kö-z-e-lebb áll-nak az egyes so-ci-o-ló-gi-a-i el-mé-le-tek-hez és el-mé-le-ti irá-ny-za-tok-hoz. A *fő szemléletmódok* szin-t-jén kü-lö-n-bé-get-te-he-tünk a nor-ma-ti-vis-ta, a struk-tu-ra-lis-ta, a kre-a-ti-vis-ta és a ra-ci-o-ná-lis-ta szemléletmód kö-zött. A fő szemléletmódok azoknak az átfo-gó szemléletmódoknak a kö-zö-sa-já-tos-sá-ga-i-va-jel-le-me-z-he-tő-ek, amelyek nek a met-szés-pont-já-ban el-helye-z-ke-d-nek.

A ho-lis-ta szemléletmó-don be-lül ki-a-la-kult-két, egy más-tól elég egy-ér-tel-mű-en el-ha-tá-rol-ha-tó meg-kö-zé-lí-tés, a szim-bo-lis-ta szemléletmó-dot tü-k-rö-ző nor-ma-ti-vis-ta (sza-bá-ly-el-vű), és a fak-tu-alis-ta szemléletmó-dot tü-k-rö-ző struk-tu-ra-lis-ta (struk-tú-ra-el-vű) szemléletmód. E meg-kö-zé-lí-té-sek meg-eg-ye-z-nek az átfo-gó és ál-lan-dó tár-sa-dal-mi kör-nye-zet meg-ha-tá-ro-zó ha-tá-sá-nak a hang-sú-lyo-zá-sá-ban, a má-si-ki szem-pont-ból azon-ban je-len-tő-sen kü-lö-n-böz-nek egy-más-tól, és tu-laj-don-ké-p-pen el-len-té-te-sé-nek te-ket-ké-p-vi-se-nek. Az in-divi-dua-lis-ta meg-kö-zé-lí-té-sen be-lül is kü-lö-n-bé-get-te-he-tünk a szim-bo-lis-ta szemléletmó-dot tü-k-rö-ző kre-a-ti-vis-ta (al-ko-tás-el-vű), és az fak-tu-alis-ta szemléletmó-dot tü-k-rö-ző ra-ci-o-ná-lis-ta (ész-el-vű) szemléletmód kö-zött. E fel-fo-gás-ok jó-l-le-het-ő-sz-t-ják az ta-né-zet-et, hogy a tár-sa-dal-mi jelensé-gek so-ci-o-ló-gi-a-i ku-ta-tá-sá-nak ki-in-dul-ó pont-ját az egyé-nek ké-pe-zik, s a tár-sa-dal-mi jelensé-gek alap-ve-tő meg-ha-tá-ro-zó té-nye-zői-nek az egyé-nek cse-lek-vé-sek köz-ve-tlen meg-ha-tá-ro-zó té-nye-zőit te-kint-ik, de e té-nye-zők ter-mé-sze-té-re vo-nat-ko-zó el-ké-p-zé-le-sei-ke-n kü-lö-n-böz-ő-ek, és na-gy-részt el-len-té-te-sek.

A meghatározó tényezők szintje szempontjából nézve a főszociológiai szemléletmódokat úgy tűnhet, hogy egyrészt a normativista és a strukturalista, másrészt a kreativista és a racionalista szemléletmód áll viszonylag közelebb egymáshoz. Azonban a meghatározó tényezők természetesen szempontjából nézve, a normativista szemléletmód közelebb áll a kreativista szemléletmódhoz, a strukturalista szemléletmód viszont a racionalistához. Az utóbbi szempontból vett rokonoknak különösen a bőla szempontból van jelentősége, hogy főleg mely szemléletmódokat képviselő elméletek között figyelhető meg közelebb, illetve a különböző szemléletmódok elvileg mennyiben és milyen módon egyeztethetőek össze egymással.

A főszemléletmódok gyökerei nagyrészt visszanyúlnak a szociológia három nagy klasszikusához, Karl Marxnak, Emile Durkheimnek és Max Webernek a munkásságáig. A szociológiában a mai elméletalkotók is fontosnak tartják, hogy nézeteiket nagyrészt a klasszikusoktól eredeztessék. Ez össze függ az azal, hogy a szociológia tárgya nagyrészt meghatározatlan, és nem rendelkezik általában a fogadott szemléletmóddal. A szociológiai szemléletmód egyes típusainak tárgyalása kapcsán majd rövidebben utalunk arra, hogy képviselőik főleg melyik klasszikushoz kapcsolódnak.

A szemléletmódok tipizálását tulajdonképpen elvileg szempontok határozták meg, tehát felmerül az a kérdés, hogy a tipikus szemléletmódok mennyiben képviselnek egyben paradigmákat is. A mai szociológiai elméleteket tekintve, a szociológiai szemléletmódát fogó típusait nem képviselik csupán az egyes típusokhoz köthető paradigmák, azaz nem létezik egységes holista, individualista, szimbolista vagy faktualista paradigma. Az egyes szociológiai elméletekben ugyan is elkerülhetetlenül állást kell foglalni a korábban említett mindkét tipizálási szempontra vonatkozóan, s ebből adódóan, az egyik szempontot kiemelve, a tipikus nézetek a másik szempontból eleve eltérőek. Ezzel össze függésben, valószínűleg nem különülnek el intézményesen az egyes átfogó szemléletmódokat képviselő elméleti szociológusok és követőik köreiből. A szociológiai szemléletmódok fő típusai azonban egyben paradigmáként is léteznek, azaz bizonyos mértékben intézményesültek, és a szociológiai művelői körében viszonylag széles körben elfogadottak.

Az egyes típusok részleteiből levezetve elölta lánosságban még két megjegyzést fűzünk hozzá a szociológiai szemléletmód tipizálásához. Egyrészt, ezek a típusok ideáltípusok, amelyekkel az a célunk, hogy a szociológia sokszínű elméletei között eligazodást szolgáljunk. Tehát az egyes elméletek, elméleti irányzatok, vagy az egyes elméletalkotók nem feltétlenül képviselik viszonylag tisztán valamelyik tipikus szemléletmódot. A szociológiai elméletek és elméleti irányzatok nagyrésze következetesen nem képvisel egy adott szemléletmódot, illetve az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódok szempontjából nézve vegyesszemléletmódnak tekinthető. Egyes elméletek és elméleti irányzatok képviselhetnek olyan átmeneti szemléletmódot, amely valahol a tipikus szemléletmódok határára helyezkedik el. Természetesen kiálakulhatnak olyan össze tett szemléletmódok is, amelyek többé vagy kevésbé egyesítik a tipikus szemléletmódokat.

Másrészt, az egyes elméletalkotók, illetve az általuk kidolgozott elméletek szemléletmódját nem csupán az alapján kell megítélnünk, hogy általánosságban milyen kijelentéseket fogalmaznak meg a szociológia alapvető összefüggéseire vonatkozóan, hanem főleg azt kell figyelembe venni, hogy az elmélet részletes ki fej t t e s o r á n m i l y e n o s s z e f ü g g é s e t t á r g y a l n a k. Ez utóbbi szempontot különösen azért hangsúlyoz

zuk, mert a szociológiai elméletek általában nem elment mondas menetek, csak a csupán általánosságban megfogalmazott telemek nem feltételeknek meg az adott elmélet egészének.

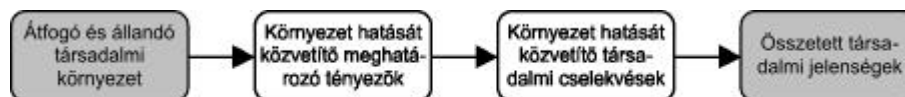
A következőkben, az egyes szemléletmódsajátosságainak felvázolásában azt a sorrendet követjük, hogy mindenekelőtt az alapvető meghatározó tényező szintje alapján megkülönböztetjük a holista és az in dividualista szemléletmódot, majd megmutatunk arra, hogy a két szemléletmód mennyiben esik egybe a makro- és a mikroszociológiai elemzéssel. Az ismétlések elkerülése érdekében kiemelten nem jellemezzük a meghatározó tényezők természetét alapján megkülönböztetett szimbolista és faktalista szemléletmódot, ezek általában ismeretölygyei majd a fő szemléletmódot elemzésből rajzolódnak ki. Tehát a holista és az in dividualista szemléletmód általános jellemzése után, a tanulmány második részében előbb a holista szemléletmód, majd az in dividualista szemléletmód szimbolista és faktalista változatát mutatjuk be.

A MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK SZINTJESZERINTI SZEMLÉLETMÓDOK

A holista és az in dividualista szemléletmód

Megkülönböztetjük a holista szemléletmód szűkebb és kiterjesztett értelmezését. A tipikus holista szemléletmódot majd kiterjesztve értelmezzük, de röviden utalunk a szűkebb értelmezésre is, mert ez az értelmezés a holista szemléletmód legalapvetőbb vonásait emeli ki. A szűkebb felfogás szerint a társadalmi jelenségek eleve igen összetett, úgynevezett makroszintű jelenségek, amelyek bizonyos emberi csoportok viselkedésére, kölcsönhatásaira, és ezek következményeire vonatkoznak. A szűkebb felfogás szerint a holista elméletek az összetett társadalmi jelenségeket közvetlenül az átfogó és viszonylag állandó, illetve makroszintű társadalmi környezetből (pl. a társadalmi struktúrából, az osztálystruktúrából, a kultúrából, az intézményrendszerből stb.) magyarázzák. Ugyanakkor szintetikus mértekn belül figyelmen kívül hagyják az egyéni társadalmi cselekvéseket, és az ezek között közvetlenül meghatározó tényezőket.

Holista szemléletmódról esetenként ilyen szűkebb értelemben beszélnek a szociológiai elméleti irodalomban. Felfogásunk szerint azonban a holista szemléletmódot képviselik azok az elméletek is, amelyek rámutatnak az egyéni társadalmi cselekvésekre és ezek között len meghatározó tényezőire, de az tényezőkre vonatkozó fogalmak az elméletelőfeltételezései szerint eleve az átfogó társadalmi környezet hatását fejezik ki. Ilyen fogalom lehet például az objektív társadalmi helyzet által meghatározott érték, vagy az átfogó kultúrátüköz, de a személyiség által eljáratott érték, szabály vagy szerep. A kiegészítő magyarázat eredményeként lényegesen nem módosul az alapvető feltételezett összefüggés az átfogó környezet és az adott társadalmi jelenség között, mert a magyarázat éppen nek az összefüggésnek az alátámasztását, illetve részletezést szolgálja. Mitehát a továbbiakban ilyen kiterjesztett felfogásban beszélünk holista szemléletmódról, amely magában foglalja a szűkebb felfogást is. Az alábbi alapelvek a korábban felvázolt alapvető összefüggésekre és kérdésekre vonatkoznak (2. ábra).

2. ábra A holista szemlélet mód össze függései

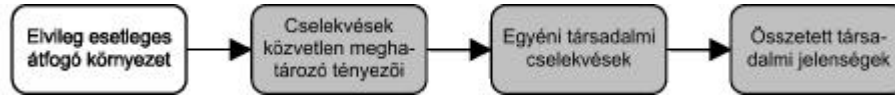
A *holista szemlélet* mód alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában alapvető meghatározó tényezőket az adott társadalom vagy társadalmi csoport egészét jellemző, átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők képezik. (2) Az átfogó társadalmi környezeti történetileg formálódik, és mindenkor a társadalmi környezet az egyes egyének től és a megfigyelhető társadalmi jelenségek től függetlenül létezik. (3) A társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői és ezen belül a cselekvések motívumai az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározó hatását közvetítik. (4) A társadalmi környezetben hasonló helyzetben lévő egyének cselekvései hasonlóak, ezáltal bizonyos csoportok istekintethető cselekvések szubjektumai. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei az egyénektől függetlenül létező környezeti tényezők közötti összefüggéseket vagy törvényszerűségeket tükrözik.

A holista szemlélet mód szerint tehát a társadalmi jelenségek magyarázatában (de az elméletalkotásban nem feltétlenül) az egyének társadalmi környezetét átfogóan jellemző tényezőkből, illetőleg a társadalom vagy társadalmi csoport egészéből kell kiindulni. A társadalmi létezők és jelenségek az egyénekhez képest a valóság önálló szintjékképezik, a szociológiai kutatás az egyén szinttől különböző, társadalmi szinten folyik. Az átfogó társadalmi környezetet vagy a vizsgált társadalmi egészet képezhetik például csoportok, szervezetek, intézmények, alrendszerek, és az egészen érthetjük a társadalmi struktúrát vagy a kultúrát.

Korábban láttuk, hogy a holista szemlélet mód a fő szemlélet módok szintjén a normativista és a strukturális szemlélet mód képviseli. A fenti pontok banki emelt, nagyon általános formában megfogalmazható hasonlóságok ellenére a kétszemlélet mód nagy mértékben különbözik egymástól. Olyannyira, hogy talán egyetlen szociológiai fogalmat sem találhatunk, amelynek értelmezése vel és a szociológiai magyarázatokban betöltött szerepével kapcsolatban mind kétszemlélet mód képviselői egyet értenek.

Az individualista szemlélet mód esetében is különbséget tehetünk annak szűkebb és kiterjesztett értelmezése között. A szűkebben értelmű individualista szemlélet mód a társadalmi környezet meghatározó hatását teljes mértékben elhanyagolja, tulajdonképpen csupán az egyének tulajdonságait és a cselekvések motívumait veszi figyelembe a társadalmi cselekvések magyarázatában. E felfogást képviseli például a pszichológizmus és az intencionalizmus. A pszichológizmus szerint a társadalmi jelenségeket az egyének személyes tulajdonságai határozzák meg, az intencionalizmus szerint egy társadalmi jelenség azért figyelhető meg, mert létrehozására egy adott egyénnek vagy az egyének meghatározott csoportjának szándéka irányult (Orthmayr 1997).

Aszûkebben értelmezett individualistaszemléletmód azonban csak szociológiai elméletek szûk körére vonatkoztatva tekinthetõ értékesnek, ezért ehhez képest tágabban értelmezzük az individualistaszemléletmódot (3. ábra).

3. ábra Az individualistaszemléletmód összefüggései

Az individualistaszemléletmód alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvetõ meghatározó tényezõket az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezõi képezik. (2) Az átfogó társadalmi környezet nem eleve adott, hanem az egyének tudatában vagy cselekvéseiben kölcsönhatásokban, illetve tényezõk eredményeként létezik. (3) A releváns társadalmi környezet elvileg esetleges, a közvetlen környezetet jelenti, amely csak az egyéni cselekvõre és a cselekvések motívumaira vonatkoztatva értelmezhetõ. (4) A társadalmi cselekvések szubjektumai közvetlenül csak egyének lehetnek, a csoportok tulajdonított viselkedés visszavezethetõ egyéni cselekvésekre. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerszûségei az egyének cselekvéseinek szándékos vagy spon-tán eredményei.

Az individualistaszemléletmód azon az állásponton van, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában a természetes kiindulópontot az egyének, pontosabban az egyéni cselekvõk képezik. Tipikusan ezt az álláspontot tükrözõ elméletekben a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvetõ meghatározó tényezõket az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezõk képezik. Tehát egy részt azok a közvetlen környezeti tényezõk, amelyekhez az egyének tudatosan alkalmazkodva cselekszenek, más részt az egyének személysajátságai és a cselekvések motívumai. Ez nem jelenti azt, hogy az elemzés csupán az egyéni cselekvések szintjére korlátozódik, hanem inkább azt, hogy az egyének bõl álló társadalmi egységekre, a köztük megfigyelhetõ kölcsönhatásokra, és esetleg a társadalom egészének mûködésére vonatkozó fogalmak és összefüggések is levezethetõk az egyénekre vonatkozó állításokból. (Ehhez lásd pl.: Blumer 1969: 16–20; Elster 1982; Boudon 1987a; 1987b; Coleman 1990: 1–6; Szántó 1998; Heckathorn 2001: 274–275.)

Máremlítettük, hogy az individualistaszemléletmódon belül különböztethetünk a kreativista és a racionalistaszemléletmód között. Jóllehet ezek a szemléletmódok megegyeznek a fent említett általános alapelvek tekintetében, de egyéb ként nagymértékben eltérnek egymástól, s az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezõire vonatkozó nézeteik nagyrészt ellentétesek.

A makro- és a mikroszociológia szemléletmódja

A két alapvetõen eltérõ szociológiai szemléletmódot gyakran egyrészt mint makroszociológiát, más részt mint mikroszociológiát különböztetik meg egymástól. Alább majd rámutatunk arra, hogy felfogásunk szerint mennyiben függ össze ez a

megkülönböztetés a holista és az in dividualista szemlélet móddal, de előbb a makro és a mikro fogalmi nákszociológián belüli értelmezésével foglalkozunk.

A mikro és a makro közötti megkülönböztetés főleg két vonatkozásban jelenik meg a szociológiai irodalomban, egyrészt a társadalmi csoportok mérete, másrészt az elemzés szintje vonatkozásában. Az előbbi szempontból különbséget tehetünk a mikro csoportok és a makrocsoportok, az utóbbi szempontból a mikroszintű és a makroszintű elemzés vagy magyarázat között. Mindkét értelmezéshez kapcsolódóan megfogalmazódik az ún. mikro-makro vagy makro-mikro probléma, amely a mikro- és a makrocsoportok, vagy a mikroszint és a makroszint közötti összefüggésekre vonatkozik (Tardos 1998: 4).

Mindkét fenntebb említett megkülönböztetés indokolt lehet, de össze is függ egymással. Az adott társadalmi csoport mérete ugyan is eleve meghatározza, hogy az adott csoporton belüli társadalmi jelenségek elemzése a mikroszintű elemzésen túl mennyiben igényli a makroszintű elemzést. Mikro csoportoknak olyan méretű csoportokat célszerű nevezni a szociológiában, amelyekben belül a mikroszintű elemzés elvileg önmagában is alkalmas az adott csoporton belüli társadalmi jelenségek magyarázatára. A makrocsoporton belüli társadalmi jelenségek elemzése viszont elvileg feltételezi mind a makroszintű, mind a mikroszintű elemzést. Mikro csoportoknak vagy kis csoportoknak általában a legfeljebb tíz nyolc-húsz főből álló csoportokat nevezik a szociológiai irodalomban, amelyekben belül még rendszeres közvetlen személyközi kölcsönhatás lehetséges a csoport valamennyi tagja között, s e szerint az ún. makrocsoportok igen különböző méretűek lehetnek.

A mikro és a makroszintet is nagyrészt elterjedten értelmezik a szociológiai irodalomban (Mülich-Smelson 1987: 356–357; Ritzer 1991: 140–146; Tardos 1998: 8; Barnes 2001: 341–346). A különböző értelmezések mögött azonban felfedezhető egy általánosság szempont érvényesülése. A mikro- és a makroszint megkülönböztetése tulajdonképpen arra a problémára vonatkozik, hogy az elmélet fogalmi és össze függéseinek bizonyos átala kuláson kell át esnie akkor, amikor a magyarázatban átérünk az egyik szintről a másik szintre. Ugyan azok a fogalmak és összefüggések ugyan is valószínűleg nem alkalmasak a változatlan értelemben az egyik és a másik szinten. A két szint megkülönböztetésével kapcsolatos nézeteltérések mögött főleg az húzódik meg, hogy a szociológiai irodalomban nem a kultúrákat egyetértés a fent említett problémára vonatkozóan. Tehát arra vonatkozóan, hogy milyen szempontok szerint és hol húzható meg az a határ, ahol az elmélet szóban forgó átala kulásának meg kell történnie, és mi ben kell állnia ennek az átala kulásnak.

Az elemzés mikro- és makroszintjének megkülönböztetése tehát tartalmilag függ attól az elmélettől és attól a szemlélet módtól, amelybe az elemzés illeszkedik. Számunkra elfogadhatónak tűnik a következő megkülönböztetés. Az elemzés mikroszintjén (1) a magyarázat tárgyat képező társadalmi jelenségek egyének cselekvéseiként és egyének közötti kölcsönhatásokként, valamint ezek következményeiként is értelmezhetők; ugyanakkor (2) a magyarázatban a meghatározó tényezők szerepét betöltő tulajdonságok hordozói és cselekvések szubjektumait egyének képezik.

Az elemzés makroszintjén (1) a magyarázat tárgyat olyan össze tett társadalmi jelenségek képezik, amelyek többé vagy kevésbé az adott társadalmi csoport egészét jellemzik; ugyanakkor (2) a magyarázatban a meghatározó tényezők szerepét betöltő tulajdonságok hordozói és cselekvések szubjektumait – az erre vonatkozó előfelté-

telezésekszerint – valószínűsége van vagy csupán át vitt értelemben az egyének bizonyos csoportjait képezik. Azok a csoportok, amelyeknek az adott elemletben bizonyos tulajdonságokat és cselekvéseket tulajdonítani kell, lehetnek olyan csoportok, amelyek viszonylagos önállósággal rendelkeznek a társadalmon belül, de lehetnek csupán kategóriális csoportok is.

Makroszociológiának nevezhetjük a nagycsoportok makroszintű elemzését, *mikroszociológiának* egyrészt a kis csoportok eleve mikroszintű vizsgálatát, másrészt a nagy csoportok mikroszintű elemzését. A makroszociológia és a mikroszociológia kutatásait a teoretikusok szorosán össze függ, de elvileg nem esik egybe a holista és az in di vi du a listaszemléletmóddal.

Egyrészt, a holista szemléletmód elvileg nem azonos a nagy csoportokra irányuló felfogással, és az in di vi du a listaszemléletmód nem azonos a kis csoportokra irányuló felfogással. A holista és az in di vi du a listaszemléletmód megkülönbözteti te is ugyan arra vonatkozóan, hogy egy adott társadalmi egységben belül az elemlet az egész, vagy az adott egység alkoató egyének tekinthető kiinduló pontnak, maga az egész azonban kis méretű vagy nagy méretű csoport egyaránt lehet. Az elemzés szintje szempontjából nézve sem esik egyértelműen egybe a holista szemléletmód a makroszociológiával, valamint az in di vi du a listaszemléletmód a mikroszociológiával. Elvileg feltelezhetjük, hogy a holista szemléletmód is alkalmas lehet a mikroszintű elemzésre és fordítva, az in di vi du a listaszemléletmód is alkalmas lehet a makroszintű elemzésre. A holista szemléletmódról azonban Alexander írja például, hogy „... a kollektívista (holista – FZ) elemletnek épp úgy lehet mikroszociológiai, mint makroszociológiai formája.” (Alexander 1996: 38) Az individualista szemléletmód egyes képviselői viszont azt hangsúlyozzák, hogy az in di vi du a lista megközelítés alkalmas bármilyen makroszintű társadalmi jelenség kutatására is (Boudon 1987b; Friedman–Hechter 1991; Sandstrom et al. 2001: 224–225).

Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy a tipikus szociológiai szemléletmódok szorosán össze függnek a mikro- és a makroszintű megközelítéssel (Ritzer 1991: 139–159). A holista szemléletmódot képviselő szociológiai elemletek a viszonylag nagy méretű csoportokra és az elemzés makroszintjére összpontosítanak, mivel többnyire erre alkalmasabbak. Az in di vi du a listaszemléletmódot képviselő szociológiai elemletek viszont inkább a viszonylag kis méretű csoportokra és az elemzés mikroszintjére összpontosítanak, mivel erre alkalmasabbak.

A holista és az in di vi du a listaszemléletmód a mikro- és a makroszint közötti kölcsönhatásokra vonatkozó nézetek tekintetében is különbözik egymástól. A holista szemléletmód szerint az alapvető meghatározó tényezők a nagy méretű csoportok esetében eleve makroszintű tényezők, s alapvetően ezek határozzák meg mikroszinten is a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat. Ezért a fő problémának az ún. makro-mikro problémát, tehát a makroszintű fogalmak és össze függések mikroszinten történő leképezését tekintik. Az in di vi du a listaszemléletmód szerint viszont a társadalmi jelenségek alapvetően meghatározó tényezői mikroszinten találhatók a makrocsoportok, s ezen belül a makroszintű társadalmi jelenségek esetében is. Az elemzésnek tehát a mikroszintről kell haladnia a makroszint felé, ezért a fő problémának az ún. mikro-makro problémát, a mikroszintű fogalmak és össze függések makroszinten történő leképezését tekintik.

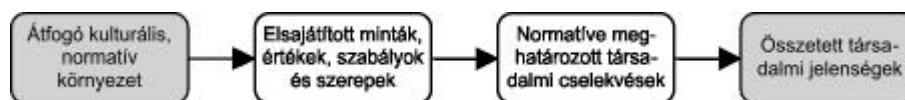
II. RÉSZ

Ez a tanulmány két nagyobb részből áll, amelyben a szociológia elméletben kialakult tipikus szemléletmódokat, illetve paradigmákat térképezzük fel. A tanulmány első részében a tipikus szemléletmódok közül az alapvető meghatározó tényezőket szintje alapján megkülönböztetjük a holista és individualista szemléletmódot jellemeztük. A tanulmány második részben jellemezzük a szociológiai szemléletmód fő típusait, és röviden rámutatunk a különböző szemléletmódokat képviselő elméletekre és elméleti irányzatokra. Arra nem vállalkozunk, hogy valamilyen lényeges szociológiai elmélet és elméleti irányzat szemléletmódjáról rámutassunk, olyan elméletekre és irányzatokra összpontosítunk, amelyek viszonylag jól ki fejezik a tipikus szemléletmódokat, vagy a tipikus szemléletmódok közötti jellegzetes átmeneteket képviselik.

A HOLISTA SZEMLÉLETMÓDTÍPUSAI

A normativista szemléletmód

A szociológiai szemléletmód fő típusainak a tárgyalását a normativista szemléletmóddal kezdjük, amely egy főként holista, másfelől szimbolista, tehát két átfogó szemléletmód közötti viszonyait jól jellemezhető. A normativista szemléletmódban az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet a szimbolikus természetű kultúra képviseli, amely történetileg formálódik és a mindennapokban az egyes egyének től függetlenül eleve adott. (A normativista szemléletmód sajátosságairól lásd pl.: Ale xander 1990: 2–3; Burt 1982: 5–8; Coleman 1990: 4–11; Hechter 1987: 3).

4. ábra A normativista szemléletmód összefüggései

A normativista szemléletmód alapjai: (1) Az átfogó társadalmi környezet alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket. (2) A társadalmi környezet kulturális, illetve normatív természetű, amelynek legfontosabb elemei a szimbolikus minták, az értékek, és a szabályok képezik. (3) Az egyének a szociális cselekvés során a kultúrából a személyiségükbe építik a szimbolikus mintákat, az értékeket, és a szabályokat, és közvetlenül a tényezőkhöz tartozó meghatározó hatásokat és a kölcsönhatásokat. (4) Az egyéni társadalmi cselekvések tehát a kultúra meghatározó hatását közvetítik, a közös kultúra alapján csoportok is tekinthetők cselekvések szubjektumainak. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei a közös kultúrát tükrözik, s a társadalmi rendezettségük különösen az általánosan elfogadott, hogy az egyének elfogadják a közös kultúra szimbolikus mintáit, értékeit és szabályait. (4. ábra)

A normativista szemléletmódot főleg a *normativista rendszerelmélet* és a *kulturális szociológia* képviseli a szociológiában. Azonban általánosságban a szimbolikus

interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia egyes képviselői is elfogadják a normativista szemléletmód alapelveit.

A normativista szemléletmód legjelentősebb képviselője Talcott Parsons, illetve a főleg általa kidolgozott strukturalista-funkcionalista rendszer elmélet. Parsons számos könyvben kiemelte az elméleti fellegátát, részben tovább gondolva, részben módosítva elméletének korábbi változatait. Az abból adódó félreértések elkerülése végett, hogy a strukturalista kifejezéssel a holista szemléletmód faktualista változatát jelöljük, a szóban forgó elmélet vagy elméleti irányzatot mi normativista funkcionista elméletnek vagy *normativista rendszerelméletnek* nevezzük.

Az ötvenes, hatvanas évtizedben a normativista rendszer elmélet volt az uralkodó elméleti irányzat az angolszász, különösen az amerikai szociológiában. Ezt követően nagyrészt elvesztette az elméleti jelentőségét, az úgynevezett neofunkcionalista elméletekben azonban újra éledt (Alexander 1985; Colomy 1990).

A normativista-funkcionista felfogás szerint a társadalmi jelenségek legáltalánosabb meghatározói az értékek. A társadalom tagjai által általánosan elfogadott értékek részletezik a szabályok, és az adott egyénekre és csoportokra vonatkozó szabályokat kifejező szerepek. Az értékek, a szabályok és a szerepek a jelképi kultúra alkotórészeit képezik. Ugyanakkor ezek a tényező a szocializáció folyamán beépülnek az egyének személyiségébe, és ezáltal határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. A szabályok és a szerepek meghatározott értékekhez kapcsolódva és rendszeralkotó intézmények képzésére szolgálnak, és az intézmények biztosítják a társadalom rendezett működését, harmonikus egységét. A differenciálódás eredményeként a társadalomban olyan alrendszerek alakulnak ki, amelyekben sajátos értékek érvényre jutnak a szabályok, szerepek és intézmények határozzák meg a társadalmi cselekvéseket, és általában a társadalmi jelenségeket. A társadalmat végössorban a tagjai által általánosan elfogadott értékek integrálják, intézményesülésükön keresztül. A társadalom egy rendezett egység vagy rendszer, amely meghatározott alkotórészekből épül fel. Az egyes alrendszerek meghatározott funkciókat látnak el a társadalom egésze számára, amelyek a társadalom rendezett működését és fennmaradását biztosítják. (Lásd például: Parsons 1949, 1951, 1967, 1971; Parsons–Smelser 1956.)

A nyolcvanas évek közepétől egy viszonylag új és sajátosan kulturális felfogás alakult ki a szociológiában, amit kulturális szociológiának neveznek. A kulturális szociológia elsődlegesen a kollektív jelentések, kollektív érzelmek és elképzelések értelmezésével foglalkozik (Alexander–Smith 2003: 5). E felfogás talán legkövetkezetesebb képviselője Alexander és Smith, akik saját felfogásukat strukturális hermeneutikának nevezik (i.m.: 11). A kulturális szociológia részben kritikusan viszonyul a normativista rendszer elméletéhez, de a normativista szemléletmód alapveit elfogadja. Mindkét felfogás azon a nézeten van, hogy alapvetően a kultúra határozza meg a társadalmi jelenségeket, azonban míg a normativista rendszer elmélet eleve feltelezi, hogy az értékek, a szabályok, az intézmények és a szerepek jelentése nyilvánvaló a cselekvő egyének számára, addig a kulturális szociológia a kultúra egyes alkotórészeinek a jelentését, illetve a jelentés értelmét vagy megértését tekintve a kultúra fő tárgyának.

Wilhelm Dilthey kulturális tanulmányai nyújtották a legjelentősebb filozófiai megalapozását a kultúra „kulturális szociológiai” elemzésének (Alexander 1990: 3–4,

1996: 262–265). Dilthey szerint az úgynevezett szellem tudományok tárgya az emberek történelmi, társadalmi és lelki valósága, illetve mind az, ami reámbekövetésének rányomja a bélyegét (Dilthey 1974: 75–77, 497–498, 537). Úgy is fogalmazhatunk, hogy az embert és a társadalmat kutató tudományok tárgya a kultúra, szembeértés társadalmi jelenségeket kulturális szempontból kellene tanulmányozni. E fel fogás szerint a szellem tudományi megismerés módszere – főleg a természet tudományoktól eltérően alkalmazott pozitívista módszerrel szemben – a megértés és értelmezés (i.m.: 504–505).

A kulturális szociológia az értelmező módszert tekintve a szociológiai kutatás módszerének. Az értelmezés szabályszerűségeit a hermeneutikának nevezett ismeretelméleti fel fogásban dolgozták ki, amely szó szerint a szöveg értelmezés technikáját jelenti (Gadamer 1984; Ricoeur 1994: 43–62). Ebben a fel fogásban az értelmezés a kultúrában található kollektív jelenségek hangsúlyozza, amely történelmi legalkultúra és a jelenben eleve adott az egyének számára. Az egyéni cselekvéseket a kultúra határozza meg azáltal, hogy szimbolikus minőséget nyújt a cselekvések számára. Ahhoz, hogy a cselekvések megértesék magukat, közös és személyes létszimbólumokat kell használniuk, amelyek mások számára is ismeret. A társadalmi cselekvésekben a fel fogásban nem csupán olyan értelemben jelképi természetűek, hogy jelképek által meghatározottak, hanem önmagukban is szimbolikus, jelentésteli cselekvések.

A kultúrával, és ennek különböző értelmezéseivel kapcsolatban különbséget kell tennünk a kultúra szociológiája és a kultúralis szociológia között. A kultúra szociológiája a kultúrát mint a társadalmi egyike tevékenység rendszerét vagy szféráját tekintve kutató tárgynak (Wessely 1998). Ilyen értelemben a kultúra szociológiája elvileg bármelyik szemléletmódot képviselheti, de főleg a strukturális szemléletmóddal kötődik. Alexander és Smith szerint a kultúra szociológiája egy „gyenge program” képvisel, amelyben a kultúra gyenge és kétértelmű változó. A kultúra hagyományos szociológiai megközelítése a kultúrát jellemzően „fügő változóként” kezeli, amelyet a társadalmi struktúra „kemény” változó, tehát tény szerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok határoznak meg. A kultúralis szociológia viszont a kultúrát „független változóként” kezeli, amely viszonylagos önállósággal rendelkezik a társadalmi cselekvések és jelenségek meghatározásában. A kultúraszociológiai tanulmányozásán az az „erős programja” a kultúra társadalmi struktúrától való elválasztása, a kultúralis autonómia melletti érvel. E fel fogás képviselői szerint ezen erős program révén képesek a szociológusok rávilágítani arra az erőteljes szerepre, amelyet a kultúrát játszik a társadalmi életformálásában (Alexander–Smith 2003: 12–13). A kultúra kultúralis szociológiai, valamint a különböző szociológiai szemléletmódokra jellemző megközelítéssel más holbővebben foglalkozunk (Farkas 2005: 12–30).

A kulturális szociológiát az értelmező szociológiai fel fogások közé sorolhatjuk. *Értelmező szociológiának* is nevezik azokat a fel fogásokat, amelyek az emberek közötti kölcsönhatásokra mint kommunikációkra összpontosítanak, saját képek jelentésének értelmezését vagy a jelenségek minden napra létrehozását helyezik éredek középpontjába. Az értelmező szociológiai szemléletmódja azonban – az általunk alkalmazott tipizálás szerint – nem egységes. Azok az értelmező szociológiai elméletek, amelyek előfeltelezik a kultúra létezését, és annak a kérdésnek a vizsgálatát helyezik éredek középpontjába, hogy a kulturális környezet az értelmezés révén hogyan határozza meg a cselekvéseket és a kölcsönhatásokat, a normativista szemléletmódot

képviselik. A kreativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek viszont olyan értelmű elméletek, amelyek szerint a jeleltések a mindennapi kölcsönhatások során alakulnak ki, és csak az adott cselekvésekhez és kölcsönhatásokhoz kapcsolódóan, ideiglenesen léteznek.

Az említett irányzatokon túl a normativista szemléletmódot képviseli a szociológiai elméletben is számon tartott, de tulajdonképpen antropológiai elméletnek tekinthető francia strukturalizmus, amelynek legjelentősebb képviselője Claude Lévi-Strauss. Fel fogása szerint a társadalom olyan egyénekből és csoportokból épül fel, akik cseréket bonyolítanak le egymás között. A kultúra viszont főleg az adott társadalomra jellemző cseréformákból, és azokból a szabályokból áll, amelyek a cserék különféle formáit irányítják. A cserék különféle formái révén megvégbemegy a kommunikatív egység és csoportok között. Van olyan általános szabályok, amelyek a cserék különböző formáira egyaránt alkalmazhatók, s a kutatás végső célja ez a szabályoknak és ez a szabályok struktúrájának a kidolgozása (Meleghy 2000).

Az szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológiai képviselői tekintetében egyes elméletek általában véve hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi cselekvések, és általában a társadalmi jelenségek meghatározottságának a magyarázatában, de érdeklődésük középpontjában mindenkor a cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési foylata áll. Ezért ezekről az elméletekről majd a kreativista szemléletmód tárgyalásánál lesz szó, bár az említett értelemben a normativista és a kreativista szemléletmód határára helyezkednek el.

A normativista szemléletmód klasszikus képviselője főleg Emile Durkheim, aki a társadalmi létezőket tulajdonképpen kulturális természetűeknek tekintette. Durkheim kifejezetten hangsúlyozta, hogy a társadalmi létezők tények, és meghatározott társadalmi tényeket mint jelenségeket más társadalmi tények határozzák meg, amelyek az egyénekhez képest külső jelenségek és kényszerítő erejűek (Durkheim 1978). Ez alapján azt mondhatnánk, hogy szemléletmódja faktalista volt. Durkheim azonban a társadalmi létezőket, illetve tényeket tulajdonképpen a jelképi kultúra valazonosította. A jelképi kultúra egyes össze tevői – például az értékek, a szabályok, a szerepek – jól lehet az egyes egyének kivül vannak, de önálló létel nem bírnak, mivel jeleltésükben más létezőkre utalnak, azaz fel fogásuk szerint nem tekinthetők tényeknek. Durkheimet ezért joggal tekinthetjük többnyire a normativista szemléletmód klasszikus képviselőjének.

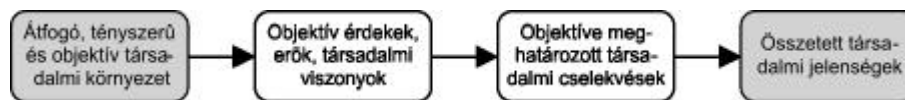
A normativista szemléletmóddal szemben megfogalmazott bírálatok főleg arra hívatkoznak, hogy az embe rek többnyire nem a szabályok hoz igazodva cselekszenek. Egyes elméletalkotók – akár a társadalmi struktúra meghatározó hatását hangsúlyozva, akár a haszonmaximalizálását tekintve a cselekvés alap elvének – egyáltalán szükségtelennek tartják a szabály fogalmát a magatartások és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. Mások nem tagadják a szabályok fontosságát, de elutasítják mint a társadalmi jelenségek fő meghatározó tényezőjét. A racionális döntések elméletének egyes képviselői a kulcskérdésnek e helyett azt tekintik, hogy hogyan keletkeznek és maradnak fenn a szabályok az egyének ésszerű cselekvései révén (Coleman 1990: 242). Különösen sok bírálat érte a normativista szemléletmód funkcionalista vonatkozását. Többnyire kifogásolják, hogy a funkcionalista elmélet túl általános, nem ad számot arról a mechanizmusról, amely az alapját képezi a társadalmi egészszolgálatában álló funkciók érvényesülésének. Túlhangsúlyozza a harmó-

niát és elhanyagolja a társadalmi változást, idegenkedik attól, hogy érdemben figyelembe vegye a társadalmi konfliktusokat, az erő- és hatalmi viszonyokat (Ritzer 1988: 101–104; Abrahamson 2001:145).

Astrukturalistaszemléletmód

Astrukturalistaszemléletmód a holistaszemléletmód faktualista változata, tehát a holista és a faktualista szemléletmód közös jellemzői alapján jellemezhető. A „strukturalista” kifejezés szélesebb értelemben is használható a szociológiai irodalomban, de úgy tűnik, hogy mindenször bajba kerülhet a kifejezés több értelmű. Egyes szerzők strukturalistának az általunk holistának nevezett szemléletmódot nevezik, tehát beleértik a normativista szemléletmódot is (Blau 1976b: 2; Giddens 1984: XIX-XX). Mi viszont az előbb említett szűkebb értelemben beszélünk strukturalistaszemléletmódról. (Tehát a szó használatáért a strukturalista-funkcionalista irányzat és az ún. strukturalizmus nem a szóban forgó szemléletmódot képviseli.)

Astrukturalistaszemléletmód alapelvei: (1) Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket. (2) A társadalmi környezet tényező és objektív természetű, az egyes egyénektől függetlenül létezik. (3) Az egyének és csoportok magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat a tényező érdekek és erők, a tényező társadalmi viszonyok határozzák meg. (4) A társadalmi cselekvések a tényező társadalmi helyzetet tükrözik, és a hasonló helyzetben lévő egyénektől alkotott csoportok társadalmi cselekvései szubjektív maitis képezhetik. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályozásai a tényező és objektív társadalmi viszonyokat tükrözik, s a társadalmi rendszert, valamint a jelenségek közötti viszonyokat biztosítják. (5. ábra)

5. ábra Astrukturalistaszemléletmód összefüggései

Astrukturalistaszemléletmódot képviselő elméletekben az átfogó társadalmi környezetet főleg a társadalmi struktúra fogalma fejezi ki. Az e fel fogást képviselő szerzők szerint az egyének magatartását alapvetően meghatározzák a környezeti feltételek, illetve – a feltételek legalapvetőbb vonatkozásaként – alapvetően meghatározza a társadalmi struktúra. A társadalmi struktúrában a foglalt hely alapján a környezeti feltételekben lévő különbségek és hasonlóságok különbségeket és hasonlóságokat idéznek elő az egyének magatartásában, s meghatározzák a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat. A társadalmi viszonyban az összetartó és a szétartó erők egyaránt jelen vannak, a társadalmi mégis egységességeként fogható fel. Ez az egység azonban kényes rítójellegű, a szét húzó erők kel szemben a hatalom – végösszefonás és szűkítésének a fizikai kényszer alkalmazása – tartja össze a társadalmat egyes alkotórészeit (Hechter 1987: 4–6).

A strukturalista szemléletmódot főleg a konfliktuselméletek, és ezen elméletek-től részben megkülönböztethető neo-marxista elméletek, különösen a kritikai elmélet és az osztályelméletek képviselik.

A konfliktusokat hangsúlyozó társadalomelméleti felfogásokkal természetesen mártársadalomelméletkezdetéinél találkozhathatunk. A mai konfliktuselméleti felfogás az ötvenes évek végén, illetve a hatvanas évek elején bontható ki, főleg Ralf Dahrendorf és John Rex munkáiban.

A *konfliktuselméletek* és a harmóniaelméletek megkülönböztetése főleg Ralf Dahrendorf nevéhez fűződik. A konfliktuselméleti megközelítést elsősorban a szociológia normativista szemléletmódjától, illetve ezen belül is a funkcionalista irányzatától kívánja elhatárolni. Dahrendorf szerint a társadalom legfontosabb vonatkozása az erő (power) és a hatalom (authority) egyenlőtlen eloszlása. A társadalmi osztályok hasonló mértékű erővel, illetve hatalommal rendelkező egyének csoportjai, és alapvetően két osztályt lehet megkülönböztetni, a hatalommal rendelkezők, és a hatalom nélküliek osztályát. E két osztály tagjainak az érdekei eleve ellentétesek egymással, és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokra a konfliktusok jellemzőek. A társadalmi konfliktusok tehát a társadalom strukturális meghatározott, szükségszerű jelenségei, amelyek a társadalmi változás fontos tényezői. A társadalmat az a kényszer tartja össze, amely a hatalommal rendelkezők gyakorolnak a társadalom más tagjai felett (Dahrendorf 1976).

Rex konfliktuselméleti felfogása legalapvetőbb vonása itt tekintve nagyon hasonló Dahrendorf felfogásához. „A leggyorsabb formájában ez a modelleből a feltevésekből indul ki, hogy két, ellentétes törekvésekkel vagy célokkal rendelkező fél létezik.” (Rex 1961: 122) A cselekvők szövetéséget kezesnek a hasonló szociológusok körében, hogy a másik féllel szembe nem álló lépéseket megértsék. Ekor már a konfliktus-csoportok céljairól, törekvéseiről és érdekeiről beszélhetünk, nem csupán egyének törekvéseiről és céljairól. A legalapvetőbb konfliktus az „életeszközök” (*means of life*) megszerzéséért folyik, de a konfliktus kapcsolódhat közvetve is az élet eszközök megszerzéséhez (i.m.: 122–123). Rex olyan szociológusból indul ki a konfliktusok elemzésében, amelyben egyenlőtlen az erő eloszlása, és két konfliktus-csoport közül az egyik uralkodó osztály helyzetben van. Az uralkodó osztály olyan intézményeket igyekszik a társadalmi rendszer intézményeként kialakítani, amelyek az adott osztály céljait szolgálják. Ugyanakkor megkísérel elismerteti intézményeinek éshelyezteté nek le gitimi tást az aláve tett csoport tagjai val. De az aláve tett csoport kiserletet tesz arra, hogy megkérdje le ez az igényt a le gitimi tást, és igyekszik kialakítani saját gazdasági és politikai rendszerét, korlátozza az uralkodó osztály hatalmát (i.m.: 124, 129). Az uralkodó osztály és az aláve tett osztály közötti erőviszonyok ki vanak téve a változásnak, olyan tényezők változásának eredményeként, amelyek alkalmassabbá teszik az aláve tett osztályt a siker elérésére vagy a forradalomra. Ennek egyik lehetséges következménye a teljes forradalom a társadalmi rendszerben, a másik, hogy átmenetileg bizonyos fajta meg egyezés alakul ki az osztályok között (i.m.: 126–130).

A neo-marxista szociológia elméletén belül a kritikai elmélet és az osztályelmélet a konfliktuselmélet sajátos változataiként is értelmezhetők, de önálló irányzatokként is. Itt csak az előbbiről szólni, az eredei Frankfurti Iskola legismertebb tagjai – Max Horkheimer, Theodore Adorno és Herbert Marcuse – által ki fejtett neo-marxista „kri-

ti kai elmélet” alapvetően a strukturalista szemléletmódok képviseli. A szóban forgó elmélet egy alapelvét kiemelve: a felfogás szerint az egyének cselekvéseit és általában a társadalmi jelenségeket az egyénektől függetlenül létező tényező és objektív viszonyok, különösen az adott munkamegosztási- és osztályviszonyok határozzák meg. Azonban ezeket a viszonyokat törteneti legeremberek alakítják ki, tehát az alakítókra irányuló törekvések alávethetők tervszerű döntésnek és ésszerű célkitűzésnek (Horkheimer 1976: 65). A tágabban értelembe vett kritikai elmélet képviselői azonban – ha közülük tartozónak tekintjük például Michel Foucaultot, Pierre Bourdieu-t és Jürgen Habermast is – nagyrészt különböző szemléletmódokat képviselnek (Ingram–Ingram 1992; Calhoun–Karaganis 2001).

Nagyrészt a strukturalista szemléletmód jellemző a társadalmi erő (power) és a hatalom (authority) elméleteire. Jóllehet az említett fogalmakkal találkozhatunk a normativista és az inviduális szemléletmód keretében is, a társadalmi erő és a hatalom elméletei többnyire hangsúlyozzák a társadalmi struktúra, azaz a társadalmi egészének elsődlegességét, s a társadalmi erőviszonyok, illetve hatalmi viszonyok tényezőit (Wrong 1979; Clegg 1989).

A strukturalista szemléletmód klasszikus képviselője főleg Karl Marx. Marx szerint bár az egyének tudatos céljai követték, de az egyének társadalmi cselekvéseit és az közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat alapvetően az objektív, illevedologi természetű társadalmi viszonyok határozzák meg (Marx–Engels 1976: 3; Marx 1957: 176). E viszonyok között is a legalapvetőbbek a termelés szférájában a társadalmi osztályok közötti alakult társadalmi viszonyok. A társadalmi-gazdasági alakult fogalmával rendszerezett formában hangsúlyozta, hogy a társadalom egy szerves egész, amelyen belül a termelési viszonyok összességéből alakul ki a társadalmi gazdasági szerkezete, azt az alapot, amelyre a társadalmi egyéb összeállítások épülnek, amelyek felépítménynek nevezett (Marx 1965: 6). Marx azonban azt nem állította, hogy az elméletalkotásban a társadalmi egészéből kell kiindulni, felfogás szerint ezt a kintetben a kiinduló pontot “...a valószínű egyének, cselekvésük és anyagi életfeltételei k...” képezik (Marx–Engels 1976: 21).

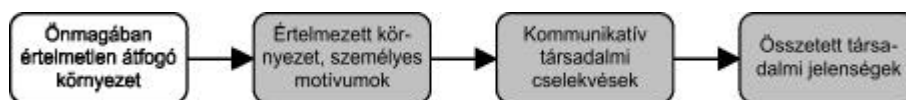
Mint valamilyen szociológiai szemléletmód, a strukturalista szemléletmód is sok bírálatot érte más felfogások képviselői részéről. A normativista megközelítés hívei kifogásolják, hogy a strukturalista elméletek elhanyagolják az egyének társas, illetve kulturális lényvonalát, és bírálják a strukturalista felfogáson alapuló empirikus szociológiai kutatások látszólag objektív mérési módszereit. A racionalista szemléletmód képviselői mindenekeelőtt azt a felfogást kérdőjelezzik meg, hogy a szociológiának a társadalmi jelenségek magyarázatában a társadalom egészéből, illetve a társadalmi struktúrából kell kiindulnia. Kifogásolják a strukturalista elméleteknek azt a sajátosságát, hogy mi közben az egyénekről feltételezik, hogy mechanikusan alkalmazkodnak a társadalmi környezethez, aszándékos cselekvés képtelenségével ruházzák fel az egyének meghatározott csoportjait. A kreativisták szemléletmód, különösen az etnometodológia képviselői annak hangsúlyozásával, hogy a társadalmi létezők nem adóttak, hanem azokat az egyének hozzák létre és tartják fenn a szemléletes kölcsönhatások révén, megkérdőjelezzik a társadalmi létezők tényező viszonyok objektív természetét.

AZINDIVIDUALISTASZEMLÉLETMÓDTÍPUSAI

A kreativistaszemléletmód

Kreativistaszemléletmódnak nevezzük az individualistaszemléletmódszimbolista változatát, amely az individualista és a szimbolistaszemléletmód közös sajátosságai jelmeznek. A kreativistaszemléletmód főképpen az a nézet jellemzi, hogy az emberek a mindennapi életben magukhozák létre saját szimbolikus társadalmi valóságukat, egy közös értelmezési folyamatban.

A kreativistaszemléletmód alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők képezik. (2) A társadalmi környezet az egyének tudatában létezik, az egyének a mindennapi kölcsönhatások során magukhozák létre saját társadalmi valóságukat, egy közös értelmezési folyamatban. (3) Az egyének magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat személyes motívumok, és az együttesen ki alakított, de csupán az adott esetekre érvényes értelmezések motíválják. (4) A társadalmi cselekvések szimbolikus természetű, jelentések hordozó egyéni cselekvések, s a csoportok viselkedései is ilyen cselekvésekből épülnek fel. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek az egyének személyes viselkedési hajlandóságainak halmozódásai, s a társadalom rendezettsége annyiban biztosított, amennyiben az egyének rendszeresen ki alakítják a társadalmi valóság közös értelmezését (6. ábra).

6. ábra A kreativistaszemléletmód össze függései

A kreativistaszemléletmód felfogásában a közvetlen környezet alkotórészei jelentéssük révén lényegesek, de jelentéssük nem eleve adott egy szimbolikus rendszer, illetve a kultúra által. E felfogás egyik képviselője szerint: „Az emberi egyénekre úgy tekinthetünk, mint akik jelentéssük tárgyak világában élnek...” (Blumer 1969: 69). A szabályok a mindennapi kölcsönhatásokban jönnek létre, és azok általában fenn tartva léteznek, s nem a szabályok határozzák meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat.

A szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia körébe sorolt egyes elméletek a normativista és a kreativistaszemléletmód háttérhelyezkednek el, de ezen irányzatok döntő ena a kreativistaszemléletmódot képviselik. Tisztában fejezik ki a kreativistaszemléletmódot az etnometodológia és az egzisztencialista szociológia.

A *szimbolikus interakcionizmus* szerint a társadalmi kölcsönhatások tulajdonképpen közvetlensége mély közöskommunikációk, amelyekben a jelképek és jelentések külnö sen fontos szerepet töltenek be (Stryker 1981: 15–17). Az egyének cselekvéseit főleg az határozza meg, hogy a cselekvők milyen jelentést vagy értelmet tulajdonítanak a maguk számára környezetük bizonyos össze tevőinek. Ezek a jelentések az egyének közötti mindennapi kölcsönhatások során formálódnak, s ebben a folyamatban formálódik az egyének énye, illetve személyisége is. E felfogás ki alakulására jelentős

hátással volt George Herbert Mead elmélete, amely talán közelebb áll a normativista, mint a kreativisták szemléletmódhoz. Mead elméletében a kultúra főleg az „általános más” és a „felépítettén” révén határozza meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat (Mead 1973).

Megkülönböztethetjük a mai szimbolikus interakcionizmus négy vonulát, amelyek közül két további szonylag közelebb áll a korábban tárgyalt normativista szemléletmódhoz (Alexander 1996: 211). Az egyik vonulat olyan összetett elmélet kidolgozására törekszik, amely tulajdonképpen a normativista szemléletmód tükrözi. Megkísérli leképezni a cselekvéseket és a személyközi kölcsönhatásokat kulturális környezet által meghatározottságát, részben a normativista rendszer elméletben is használatos fogalmak segítségével (Stryker 1980). A másik vonulat általában véve hangsúlyozza a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások kulturális meghatározottságát, de érdeklődésének középpontjában mindenkor cselekvésszituációk viszonylag szabaddefiniálásának értelmezési folyamata áll. Az utóbbi vonulat legjelentősebb képviselője Erving Goffman, aki a szimbolikus interakcionizmus sajátos változatát dolgozta ki, amely a dramaturgiai elemzésnek nevezett (Goffman 1981). Goffman elmélete egészében véve egyaránt kifejti a normativista és a kreativisták szemléletmódjainak viszonyait. Általában véve elismeri a kultúra alapvető meghatározó hatását, de munkáiban részletesen annak elemzésére helyezi a hangsúlyt, hogy az egyének nagyrészt alkotómódon definiálják a szituációt, alkotómódon alakítják szerepfelfogásukat és magatartásukat (Farkas 2005: 16–19). Az interakcionizmus továbbikét vonulata viszonylag tisztán formában fejti ki a kreativisták szemléletmódjait.

A szimbolikus interakcionizmus individualista és kreativisták változatát Blumer képviseli legvilágosabban, de elméletés szinten csak az alapelvek megfogalmazására terjed ki. Felfogás szerint a szimbolikus interakcionizmus alapvető tételei – könyvek különböző helyein található megfogalmazások egyaránt figyelembe véve – a következők: (1) A társadalmi élet az adott csoportot alkotó egyének közötti kölcsönhatásokból, az egyének cselekvéseinek egymáshoz igazításából áll. (2) A cselekvéseknek az egymáshoz igazodás érdekében oly módon meg kell lenniük, hogy a résztvevők jelzik, hogy mit várnak el egymástól, és értelmezik mások ilyen irányú jelzéseit. (3) Az egyének adott létezőkre irányuló cselekvéseik során azon jelenségek alapján cselekszenek, amelyekkel az adott létezők számukra rendelkeznek. (4) Az adott létezők jelentése azoknak az egyéneknek a cselekvései határozzák meg az adott egyén számára, akikkel kölcsönhatásban van. (5) Ezeket a jelenségeket az egyének egy értelmezési folyamatban kezelik és formálják. Ebben az értelmezési folyamatban az egyén részben kommunikál önmagával, részben a szituáció és cselekvése irányának fényében szelektálja, ellenőrizi, felülvizsgálja és átalakítja a jelenségeket. (6) Az egyének cselekvései ilyen folyamatos összekapcsolódása hozza létre a rendszeresen megfigyelhető és összetett társadalmi jelenségeket is, mint a szervezeteiket, az intézményeket, és a kölcsönösen függő viszonyok egészét (Blumer 1969: 2–5, 49–50). A szimbolikus interakcionizmusnak ezt a változatát képviseli például a címkézéssel szemléletnek nevezett elmélet, amely a deviáns magatartásra ad sajátosan kreativisták magyarázatot. Vagy a kollektív viselkedés elmélete, amely szerint az összetett társadalmi jelenségek az egyén személyes viselkedési hajlandóságainak egyszerű halmozódásai.

A szimbolikus interakcionizmus képviselőit többnyire úgy lehetne jellemezni, mint „lágy deterministákat”, akik szerint a társadalmi környezet tételezők nem határozzák meg, de befolyásolják a cselekvéseket. Nem az egyének től függetlenül eleve adott körülmények határozzák meg az egyének cselekvéseit, a körülmények az adott egyének által felépítettek és ki gondoltak. Az embereszközrendszer lények, akik az adott szituációknak tulajdonított jelentések alapján cselekszenek, amelyben találják magukat. Az egyes egyének maguk határozzák meg, hogy milyen értelmet tulajdonítanak a szituációknak, és hogyan cselekedjenek mások cselekvései, kifejezései, és leleplezett szándékai figyelembevételével. E fel fogás szerint a társadalom emberi egyénekből épül fel, akik szimbolikus kölcsönhatásban állnak egymással. A társadalom nem csupán az emberek fejében létezik, a társadalom egy valószínű, de struktúrált folyamat (Sandstrom–Martin–Fine 2001: 218–219).

A szimbolikus interakcionizmuson, illetve az individualista szimbolikus interakcionizmuson túljutó módon képpen a kreativista szemléletmódot képviselik azok az elméletek és irányzatok is, amelyek egyes szerzők kreatív szociológiai nézőpontok: a fenomenológiai szociológia, az etnometodológia és az egzisztencialista szociológia (Morris 1977).

A fenomenológiai szociológia minden nap életközösségek vizsgálata elemzi, a köznapiságját és a magától értetődő tudást, amely az egyének felépítésének gyakorlatsorán, és amelyre alapozzák cselekvéseiket. A fenomenológiai fel fogás a filozófiában hosszú múltra tekint vissza, a szociológiában való megjelenése főleg Alfred Schütz munkásságához köthető. A fenomenológiai szociológia hatvanas évek közepén indult fel a fejlődésnek az Egyesült Államokban, különösen Peter Berger és Thomas Luckmann *A valóság társadalmi felépítése* c. munkája nyomán, amely 1967-ben jelent meg (Berger–Luckmann 1998). Mind Schütz, mind az utóbb említett szerzők fenomenológiai szociológiája szemléletmódját tekintve úgy értelmezhető, hogy a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkedik el. Bár érdeklődésük középpontjában mindenkor közvetlen cselekvési szituációk cselekvő egyének által szubsztitív értelmezése áll, általában véve azt is hangsúlyozzák, hogy ez az értelmezés a közönségtől alapozódik (Farkas 2005: 16–19). Az említett két értelmezéssel lennére e hagyomány követői főleg a fenomenológiai szociológia azon jegyeit hangsúlyozzák, amelyek a kreativista szemléletmódnak felelnek meg.

A fenomenológiai szociológia képviselői főleg azt a hiányosságot fogalmazzák meg a holisztikus szemlélettel szemben, hogy olyan környezet tettezőknek tulajdonítanak a társadalmi cselekvéseket, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket alapvetően meghatározó hatást, amelyek nem tükröződnek a cselekvő egyének közvetlen szituációiban és köznapiság értelmezésében, illetve köznapiság adatában. Ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy az emberi cselekvések és különböző szintű elrendezéseik tudományos értelmezésének az az kell kezdődnie és arra kell épülnie, hogy megértsük azoknak a minden napiságát, akik a cselekvéseket végrehajtják (Douglas 1970b: 5–12, 1984: 359–369). Eszerint „... a társadalmi cselekvések jelentésteli cselekvések, vagyis szituációik és a cselekvők számára megnyilvánuló jelentéseik fogalmi szinten kell őket tanulmányozni és magyarázni” (i.m.: 4, 358).¹ A szociológiai kutatásban való ilyen módon arra kell támaszkodnunk, ahogyan a közvetlen megfigyelés útján mi magunk

1 Az idézet a magyar fordításból részben eltér.

megértjük a minden nap életet, mindvégig felhasználva saját köznapiertelmezéseinket, amelyek a minden nap életben való közvetlen részvételünkből fakadnak (uo.).

A szóban forgó felfogás szerint az emberi, illetve a társadalmi cselekvések messzemenően szituációtól függőek (situational), a cselekvők konkrét szituációikra vonatkozó jelentésszerkezeteiknek megfelelően cselekszenek (Douglas 1970b: 16, 1984: 375). A fenomenológiai szociológiai mintakreativista elmélet az abszolúta, illetve „strukturalista” (értsd: holista) szociológiától leginkább a szituacionalitás és a szituációfeletti ségkérdése különbözteti meg. A fenomenológiai szociológiai különösen a közvetlen személyi szituáció, és a szituációteljeségének jelentőségét hangsúlyozza. E felfogás szerint a konkrét cselekvéseket és eseményeket bizonyos mértékben mindig az a szituáció határozza meg, amelyben elfordulnak. Minden konkrét esemény leírását, okát és magyarázatát tekintve valamilyen módon egyedül álló. (i.m.: 35–37, 389–393). Mindig azzal kell kezdenünk, hogy miként értelmezzük az egyének szituációjukat, de ahogy mind jobban megértjük ezt, már arra kell törekednünk, hogy meghaladjuk az egyéni értődéseket, és szituációfeletti, objektív tudásra együnk szert (i.m.: 43–44, 401).

A fenomenológiai szociológiai kreativista értelmezése szerint a társadalmi jelenségek elrendezéseinek felsőbb szintjeit végzősoron az elrendezések alacsonyabb szintjei határozzák meg, bár a felsőbb szinteknek megvan a maguk belső összefüggései (Douglas 1970b: 8, 1984: 364). Az olyan összetett társadalmi jelenségek, mint például a szervezetek és az intézmények, az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak mintázott elrendeződései (Wilson 1970: 58–59). A fenomenológiai szociológiai szerint a társadalmi elrendezések és egységei minden nap magától értetődő feltevések sokaságát alkálkított és fenn tartott (Ferguson 2001: 243). A társadalmi valójában nem rendezett, az egyéni észlelés és értelmezés az, amely látszólag rendezetté teszi. A társadalom az egyes egyéni tudatában, az értelmezési folyamat eredményeképpen válik rendezett, egységes egészé.

Az *etnometológiai* szociológiai kapcsolódóka fenomenológiai szociológiához, de a kreativista szemlélet mód szélsebésebb változattá képviseli. Ezt az irányzatot Harold Garfinkel alapozta meg, szélesebb körű elfogadásához jeleltően hozzájárult a *Tanulmányok az etnometológiában* könyve (Garfinkel 1967). Az etnometológia azt a magától értetődő tudást, azokat a „népi módszereket”, illetve tudati eljárásokat tanulmányozza, amelyek révén a társadalmi tagjai minden napokban értelmeznek környezetüknek, eligazodnak és cselekszenek azon körülmények között, amelyben találják magukat (Heritage 1984: 4 idézi Ritzer 1988: 66).

A társadalmi viselkedés felfogás szerint nem létezik eleve az egyének környezetében, hanem azokat az egyének folyamatosan létrehozzák és újra teremtik a személyes kölcsönhatás, elsősorban a beszéd révén. A beszéd által teremtett az emberek olyan rendezett világot, amelyben biztonságban érzik magukat. Az egyéni cselekvésben a felfogásban egy rendteremtő aktivitás, az egyének általánosan kapcsolódhatnak egy rendezett társadalmi világhoz, de ez a rendezett világ csak az adott szituációban létezik. E felfogás szerint hát az egyének – a normativista szemlélet mód fel fogásával szemben – anélkül rendezik kölcsönhatásait, hogy eközben eleve létező szabályokhoz igazodnának. (Mülich–Smelser 1987: 364). Az *egzisztencialista szociológiai* szemlélet módja hasonló az előbbi két irányzat által képviselt megközelítéshez, de az egzisztencialista irányzat különös figyelmet szentel az érzéseknek és ér-

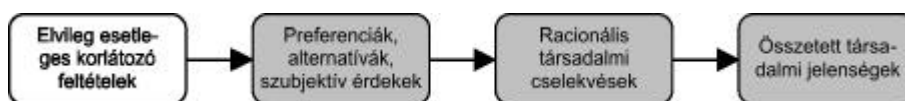
zelmeknek, valamint az én-nek a cselekvések magyarázatában (Ritzer 1988: 360–365).

A kreativista szemléletmódot képviselő elméletekkel szembe nem bírálják főleg azt hangsúlyozzák, hogy ezek az elméletek a társadalmi jelenségek magyarázatában elhanyagolják a kultúra és/vagy a tényszerűen létező társadalmi viszonyok szerepét. E szemléletmód egyes képviselői kifejezetten tagadják a tényezők önálló, az egyes egyének tudatosságától független létezését. Más képviselői bár elismerik a tényszerű vagy objektív társadalmi környezet, valamint a kulturális értékek és szabályok önálló létét, de elméleteikben a tényezőket követelesen nem veszik figyelembe. A kreativista elméletek kritikusai szerint ezek az elméletek nem képesek megmagyarázni a társadalmi jelenségek meghatározottságát és rendszerszerűségét, és túlhangsúlyozzák a jelenségek esetlegességét.

Aracionalistaszemléletmód

Aracionalistaszemléletmód az individualistaszemléletmód faktualista változata. Aracionalistaszemléletmódszerint a szociológiai elemzés kiindulópontja a racionális gondolkodó és cselekvő egyén. A társadalom nem azonos az egyénekkel, de a racionális egyénekből kiindulva a társadalmi jelenségek is levezethetők és megérthetők. E fel fogás szerint a társadalom egyénekből és az egyének közötti alakulásokból, illetve viszonyokból áll.

Aracionalistaszemléletmód alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában alapvető meghatározó tényezőket az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők képezik. (2) A társadalmi környezet az egyének cselekvéseiben és kölcsönhatásaiban, illetve a tényezők eredményeként létezik. A mindenkor társadalmi környezet elvileg esetleges, és csak az egyéni cselekvőkre vonatkoztatva értelmezhető. (3) Az egyének magatartásait és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat főleg az egyének racionális motívumai, azaz szubjektív érdekei, sezzel összefüggésben preferenciái és alternatívái határozzák meg. (4) A társadalmi cselekvések egyéni racionális cselekvések, és a csoportoknak tulajdonított viselkedés is ilyen cselekvésekből épül fel. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályosságai és a társadalom rendezettsége a racionális cselekvések részben szándékolt, de főleg spontán eredményei (7. ábra).

7. ábra Aracionalistaszemléletmód összefüggései

A szűkebb értelemben vett racionális szemléletmódban a társadalmi környezet önmagában nem létezik, csak az egyének racionális cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az eredményeként. Ilyen szigorú értelemben az úgynevezett metodológiai individualizmus azt jelenti, hogy „...minden társadalmi jelenség – e jelenségek szerkezete és

változása – elvileg megmagyarázható oly módon, hogy a magyarázat kizárólag egyéneket, az egyének tulajdonságait, céljait, vélekedéseit és cselekvéseit foglalja magában.” (Elster 1985: 5) A racionalista szemléletmódnak ez a szigorú értelmezése eredetileg közgazdaságtudományban alakult ki, de elég széles körben elfogadott a szociológiai irodalomban is.

A racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek azonban egyre inkább eltávolodnak szemléletmódszűkebb értelmezéstől, és nagyrészt elismerik az egyes egyének szempontjából nézve eleve adott társadalmi környezet létezését. A racionalista szemléletmódot tább értelmezése szerint a társadalmi jelenségek magyarázatában általában a környezet és a társadalmi környezet meghatározó hatású oly módon vehetjük figyelembe, ha a környezetet az egyénekre, az egyének racionális cselekvéseire vonatkoztatva értelmezzük.

Azok a fogalmak, amelyek a normativista és a strukturális szemléletmódban az egyének számára eleve adott társadalmi környezetre vonatkoznak (pl. intézmény, társadalmi viszony, társadalmi struktúra, társadalmi csoport, társadalom stb.) a racionalista szemléletmódban tipikusan az egyének kölcsönhatásaira, illetve az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak eredményeire utalnak. Amennyiben a racionalista elméletek figyelembe veszik az egyes egyének számára eleve adott társadalmi környezetet, azt csupán az adott konkrét társadalmi jelenség magyarázata szempontjából releváns vonásaikban ragadják meg. Azokat az átfogó környezeti tényezőket, amelyek hatással vannak az egyének preferenciáira és alternatíváira, és ezáltal cselekvéseire, a racionalista szemléletmódban „korlátozó feltételek” közegből vettük ki a szemlélet szinten közvetlenül veszik figyelembe.

A racionalista szemléletmód cselekvésekre vonatkozó egyik alapelve, hogy az egyének cselekvései racionális cselekvések, amelyeket az egyének preferenciái és bizonyos korlátozó feltételek együttesen határoznak meg azáltal, hogy meghatározzák a cselekvési alternatívákat és ezek várható következményeit. Racionálisan cselekedni a fel fogás szerint azt jelenti, hogy a cselekvési alternatívák közül az egyén kiválasztja a legkedvezőbb, azaz a maximális hasznot ígérő alternatívát. A cselekvésekre vonatkozó más alapelv, hogy cselekvések szubjektív mai lényegében véve csak egyének lehetnek, bizonyos csoportok (pl. társadalmi osztályok, társadalmi egyesülések, társadalmi szervezetek stb.) csak annyiban tekinthetők cselekvések szubjektív maiaknak, amennyiben a csoportoknak tulajdonított viselkedést a csoportot alkotó egyének cselekvéseire visszavezethetjük.

A racionalista szemléletmódot ma tulajdonképpen a racionális döntések elmélet képviseli a szociológiában, valamint ez a szemléletmód jellemző a korai társadalmi csereelméletekre is.

A korai *társadalmi csereelmélet* főleg George C. Homans és Peter Blau munkáiban formálódott, és tulajdonképpen a racionalista szemléletmódot képviseli. Homans csereelmélete olyan általános tételeken alapszik, amelyek főleg pszichológiai természetűek, s az egyének motívumaira vonatkoznak (Homans 1974: 16–39). Blau korai cselekvéselmélete is még csupán a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit veszi közvetetten figyelembe a társadalmi csere magyarázatában (Blau 1964). A hetvenes évek elejétől azonban a csereelmélet egyre inkább eltávolodott a tisztán racionalista szemléletmódtól, és a társadalmi hatalózat elemzésével összekapcsolódva közelebb került a strukturális szemléletmód felé. Az erő (*power*) és annak használata vált a csereelmélet

let fő témájává, és nem önmagukban az egyéni cselekvők, ha nem inkább a cselekvők közötti tartós viszonyokról tekad az érdeklődés középpontjába (Molm 2001: 262).

A racionalista szemléletmódot a nyolcvanas évek től napjainkig főleg *aracionális döntések elmélete* (Rational Choice Theory) képviseli, amely a nyolcvanas évtizedben az angol szász, de külföldön az amerikai szociológiai elméleti irodalomban egyre inkább elfogadottá vált. A racionális döntések elmélete a cselekvések magyarázatában a döntéshozatali döntéshozó elemét különbözteti meg. Egyrészt az adott korlátozó feltételek közötti lehetőség szerint megvalósítható cselekvések halmazát. Másrészt a cselekvések várható következményeit. Harmadrészt a lehetséges alternatívák szubjektív rangsorolását, amely általában a várható következmények rangsorolásán alapszik. Racionálisan csak a kedvesebbnek tartják, hogy a megvalósítható cselekvések halmazából kiválasztjuk a legmagasabbra értékelt elemet, azaz amely a legnagyobb haszonnal jár (Elster 1986b:4; Hechter 1987: 30–31; Hechter–Opp–Wippler 1990b: 2–3; Szántó 1998; Heckathorn 2001: 276).

Egyes szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy a racionalista szemléletmódot valamennyi emberi magatartásra használható (Becker 1986: 112–119; Boudon 1987b: 56).² A döntéshozatali érdeklődésének középpontjában az egyéni cselekvések állnak, de a fel fogás szerint a szociológiai kutatás nem korlátozó az egyéni cselekvések és az egyének közötti kölcsönhatások szintjére, az végül is az adott társadalmi csoport egészét jellemző összetett társadalmi jelenségek magyarázatára is irányulhat. Az összetett társadalmi jelenségek magyarázata azonban igényli egyrészt az adott csoporton belüli egyének cselekvéseinek a magyarázatát, másrészt az egyéni cselekvések és az összetett társadalmi jelenségek közötti átmenet elemzését (Coleman–Fararo 1992b: IX–X). E szemléletmód fő problémája azonban az ún. mikro–makro probléma, azaz hogy hogyan lehet eljutni az egyéni cselekvők szintjéről a magasabb elemzési szintre, s végül az össz társadalmi szintre (Boudon 1987b; Coleman 1990: 11; Wiley 1988).

A racionalista szemléletmód képviselői klasszikusként főleg Max Weberre hívatkoznak. Weber elmélete azonban igen összetett, s nagyrészt magában hordozza a normativista és a strukturális szemléletmód is merítője is. Weber megértő szociológijának fel fogásában a szociológia „...a társadalmi cselekvésértelmező megértésére, és ezen keresztül a cselekvés meztének és hatásainak ok-sági magyarázatára törekszik” (Weber 1987: 37–38). Weber fel fogását tehát a hármas dualistának is tekinthetjük, ha azt vesszük figyelembe, hogy az egyéni cselekvők szándékaik szempontjából való megértést hangsúlyozza. Szándékot értelmük szerintti piáza a cselekvéseket, (i.m.: 39–40, 53–54) de külföldön az ún. célracionális cselekvést elő feltételezve fogalmazta meg tetteit, az indi dualista megközelítésen belül tehát a fel fogása főleg racionálisnak tekinthető.

Munkásságának egészében azonban nem az egyéni cselekvések megértésére, hanem a “rend”-nek, azaz az adott szabályrendszernek, illetve intézményeknek – a cselekvésekben megfigyelhető szabályszerűségek leírásának formájában történő –

2 Később Boudon is árnyaltabban fogalmaz, és amellett érvel, hogy a racionális döntések elmélete nem alkalmazható általában a valamennyi cselekvés és probléma magyarázatára. A racionális döntések elmélete feltételezi, hogy az egyének cselekvései instrumentális cselekvések, azaz bizonyos célok elérésére irányulnak. Azonban nem minden cselekvés instrumentális cselekvés, ezért a racionális döntések elméletevel szemben nem támaszthatjuk azt az igényt, hogy a cselekvések általános elmélete legyen. (Boudon 2001: 58).

elemzésére helyezte a hangsúlyt. A társadalmi cselekvések és kölcsönhatások szabályszerűségeit alapvetően az adott szabályrendszerből magyarázza, ami nagyrészt a normativista szemléletmódhoz tehetően hasonlóvá Weber felfogását. Különösen *A pro testáns etika és a kapitalizmus szellemi megalapozása* című, talán a legismertebb művére jellemző a normativista szemléletmód, amelyben a kapitalizmusra cionálizmusát nagyrészt a vallási nézetekből származtatja (Weber 1982). Tovább bonyolítja Weber felfogásának egyértelmű beborolását a valamely típusú szemléletmód alá az, hogy Weber szerint – a normativista megközelítés feltevéseivel ellentétben – az egyéneknek nem kell azonosulniuk a szabályokkal ahhoz, hogy ezek a szabályok rendszeresen meghatározzák cselekvéseiket, mivel az érdekvizonyok alapján, célracionálisan is alkalmasok lehetnek hozzájuk, mint valamiféle tényekhez, amelyek cselekvéseik feltételeit képezik. Weber elméletében tehát részben nem rejlik a strukturális szemléletmód is, de fogalmilag tisztázatlan, hogy a szabályok milyen közvetítésként válnak pusztán előírásokból tényezővé.

A racionalista szemléletmóddal szemben megfogalmazott bírálatok főleg egyrészt azt állítják, hogy az egyénekből kiindulva nem lehet eljutni a társadalmi elemzéshez, mivel a társadalmi nem egy más tőle különböző egyének halmaza. Másrészt kifogásolják, hogy a szóban forgó szemléletmód figyelmen kívül hagyja a szociális cionálás során az egyénekbe beépült kulturális motívumokat. Az emberek nem mindig vagy gyakran nem érdekeltek a cselekvésekkel, cselekvéseiket nagymértékben meghatározzák olyan motívumok, mint például az önzetlenség, az együttérzés, a kötelességtudat, a bűntudat, továbbá korlátozott ismeretekkel rendelkező környezeti feltételeikről és cselekvéseik várható következményeiről (Mansbridge 1990).

VEGYES, ÁTMENETI ÉS ÖSSZETETT SZEMLÉLETMÓDOK

Korábban említettük, hogy az általunk megkülönböztetett típusú szemléletmódok olyan ideáltípusok, amelyekkel a célunk, hogy a szociológia sokszínű elméletei közötti eligazodást szolgáljuk. Tehát az egyes elméletek, elméleti irányzatok, vagy az egyes elméletalkotók nem feltétlenül képviselik viszonylag tisztán valamelyik típusú szemléletmódot. A szociológiai elméletek és elméleti irányzatok nagy része következetesen nem képviseli egy adott szemléletmódot, illetve az általunk megkülönböztetett típusú szemléletmódok szempontjából nézve vegyes szemléletmódnak tekinthető. Egyes elméletek és elméleti irányzatok képviselhetnek olyan átmeneti szemléletmódot, amely valamely típusú szemléletmódot határolja el. Természetesen kialakulhatnak olyan összetett szemléletmódok is, amelyek több vagy kevésbé egyesítik a típusú szemléletmódokat.

A második világháború után a normativista szemléletmód, különösen Parsons normativista rendszerelméletét válturalakodóvá az angol szociológiai elméletben, s túlsúlyát megőrizte a hatvanas évek közepéig (Abrahamson 2001: 141). A hatvanas és a hetvenes években megerősödő, a strukturális, a kreativisták vagy a racionalista szemléletmódot képviselő elméletek a más szemléletmódotól való elhatárolódást hangsúlyozták. A nyolcvanas évek közepéig tehát főleg olyan általános igényű elméletek jellemezték a szociológiát, amelyek viszonylag szorosankötődtek az általunk megkülönböztetett fő szemléletmódok valamelyikéhez. A nyolcvanas évektől kezdve

azonban egyrészt az elméleti szociológusok viszonylag szűk körében felerősödtek azok az elméleti törekvések, amelyek a különböző szemléletmódok egyesítési irányultak. Másrészt, a szociológia művelőinek szélesebb körében felerősödtek azok a törekvések, amelyek eredményeként szociológiai elmélet egyre inkább sokrészelméletre esett szét.

E tanulmány terjedelmi korlátai eleve nem tezik lehetővé, de a szerző is mere tei szemlenné nek elégségesek ahhoz, hogy valamennyi je lentősszociológiai elmélet és elméleti irányzat szemléletmódjára rámutassunk. Eddig főleg olyan elméletekről tettünk említést, amelyek alkalmasak voltak az egyes szemléletmódok alapelveinek megvilágítására, tehát amelyek viszonylag tisztán kifejezik általunk megkülönböztetett típusú szemléletmódokat. A tanulmány hátralévő részében néhány olyan szociológiai elméletre és elméleti irányzatra mutatunk rá, amelyek szemléletmódja végyes, átmeneti vagy bizonyos mértékben össze tett.³

Habermas *A kommunikatív cselekvés elmélete* című munkájában képviselt szemléletmód nagy részét Schütz fenomenológiai szociológijának a szemléletmódjához hasonlító, tehát a normativista és a kreativista szemléletmód határára helyezkedik el, és bizonyos értelemben a két szemléletmód egyesítési jelenti. Az alapvető különbség azonban a normativista-kreativista szemléletmódhoz képest az, hogy Habermas fel fogása szerint a társadalmat életvilágként és rendszerként egyaránt elemezni kell. A normativista-kreativista szemléletmódot többé-kevésbé következése csak az úgynevezett életvilág elemzésében ér vényesíti. Úgy tűnik, hogy az úgynevezett rendszer elemzésében ingadozik a normativista szemléletmód funkcionalista változata, és a strukturalista szemléletmód között (Habermas 1984, 1987, 1995).

Habermas elmélete tehát két különálló elméletként is fel fogható, egyrészt az életvilág, másrészt a rendszer elméleteként. Az egyik elmélet, a szűkebb értelemben vett kommunikatív cselekvés elmélete az emberi együttélésnek arra a területére vonatkoztatva tekinthető ér vényesnek, amelyet Habermas életvilágnak nevez. A másik elmélet a társadalom mint rendszer elmélete lenne, és az emberi együttélésnek arra a területére vonatkoztatva lenne ér vényesnek tekinthető, amelyet Habermas rendszernek nevez. Habermas életvilágra vonatkozó elmélete többé-kevésbé rendszerezettnek tekinthető, elemzése a rendszer és az életvilágszétválására vonatkozóan is alaposak. Azonban magára a „rendszerre” nézve nem fejtett ki határozott elméletet, erre vonatkozó fogalmi és össze függései igen elnyoltak. Ugyanakkor egyrészt az életvilágra, másrészt a rendszerre vonatkozó fogalmak és össze függések nem kapcsolódnak közös alapfogalmakhoz és előfeltételezésekhez, tehát nem alkotnak egy egységes elméletet.

A szociológia alapvető kérdéseire na gyon különböző választadó fő szemléletmódok kialakulása után az elméleti szociológusok viszonylag szűk körében ki alakult a meggyőződés, hogy ki lehet alakitani egy át fogó és egységes szociológiai elméletet, amely egyesíti az egymástól na gyon el térő szemléletmódokat. Az egyes szerzők igen különböző módon képviseltek el nek az egységes elméletnek a felépítését, például a mikroszintű és a makroszintű elemzés egyesítésével, a cselekvésre és a struktúrára,

3 A tanulmány egyik lektorja jogosan hívta fel a figyelmet arra, hogy az észak-amerikai szociológiai elméleti irodalomra összpontosítok, valamilyen foglalkozom például a posztmodern elmélet, a feminista elmélet és a világ rendszer-elmélet szemléletmódjainak a bemutatásával. E tanulmány bővített változata egy szociológiai elméleti munkarészét képezi majd, e hiányosságokat az említett kötetben majd igyekszem pótolni.

vagy a rend materiális és ideális felfogására vonatkozó felfogások egyesítésével. Azonban ezek a törekvések nem bizonyulnak igazán eredményeseknek (Camic–Gross 1998: 457–459).

Az utóbbi húsz évben a szociológia elméleti irányzatok közül a racionális döntések elméletére jellemző leginkább az a törekvés, hogy egy adott fő szemléletmód, nevezetesen a racionális szemléletmód alapelveihez lehetőleg hűnek maradván, érdeklődési körébe vonjon olyan fogalmakat és összefüggéseket, valamint olyan problémákat, amelyekkorábban más fő szemléletmódok központi fogalmai és összefüggései, valamint központi problémái voltak. Ennek szellemében kerültek összeállításra például olyan gyűjteményes kötetek, amelyek a társadalmi szabályok, az intézmények és az értékek problémáival foglalkoznak (Hechter–Opp–Wipplet 1990a; Hechter–Nadel–Michod 1993; Hechter–Opp 2001).

A racionális döntések elméletének egyes képviselői hajlamosak olyan mértékben kiterjesztve értelmezni a metodológiai individualizmust, hogy az alkalmassá váljon annak elemzésére is, hogy az átfogó és általános társadalmi környezet hogyan határozza meg a racionális cselekvéseket, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket. Például Coleman felfogása szerint a metodológiai individualizmus magában foglalhatja az átfogó és általános (makroszintű) környezeti meghatározó tényezők létezésére vonatkozó előfeltételezéseket is, valamint a makro-mikro közvetítés elemzését, bár érdeklődésének középpontjában a mikro-makro közvetítés elemzése áll (Coleman 1990: 2–21). Olyan elmélet azonban nem alakult ki a racionális szemléletmódban, illetve a racionális szemléletmódhoz kapcsolódóan, amely általános elméleti szinten leképezné az egyének szempontjából nézve eleve adott társadalmi környezetet az egyénekre, az egyének racionális cselekvéseire vonatkoztatva. Ha a racionális szemléletmódhoz illeszkedve még is ki akarunk látni általános elmélet, ez már olyan mértékben megkérdőjelezná a racionalista szemléletmód alapelveit, hogy egyáltalán megkérdőjelezná a tipikusan racionalista szemléletmódot mint azonos alapelvekkel jellemezhető felfogást.

Sajátos irányzatot képvisel a szociológiaelméletben a hálózatelemzés, amely az úgynevezett társadalmi kapcsolatok vonatkozásában a holista és az individualista, illetve főleg a strukturalista és a racionális szemléletmód egyesítésére tesz kísérletet. A hálózat elemzés két alapvető gondolatot foglal magába a társadalmi jelenségek természetére vonatkozóan, amelyek közül az egyik az egyének cselekvéseire, a másik a társadalmi kapcsolatok hálózatára vonatkozik. Az előbbi azt hangsúlyozza, hogy az egyének olyan társadalmi környezetben tevékenykednek, amely számos olyan cselekvőt foglal magában, akik jelentős vonatkoztatási pontjai egy másik cselekvésének. Egy adott cselekvő másokhoz fűződő kapcsolatainak hatáskörére, hatáskörére, beállítottságaira, és általánosan cselekvéseire. Az utóbbi a társadalmi kapcsolatok hálózatát vizsgálja meg, amelybe az egyéni cselekvők be vannak ágyazva. Elemzi a társadalmi kapcsolatok különböző szintjeit az adott társadalmi csoportban, s egyaránt törekszik az egyes kapcsolatok megvilágítására és a társadalmi kapcsolatok egészének a leképezésére (Knoke–Kuklinski 1982: 9–13).

A társadalmi hálózat elemzés kiindulópontja az úgynevezett szociogram, amely a felfogás szerint a cselekvőket és társadalmi kapcsolataikat vagy viszonyait ábrázolja. A szociogramban a viszonyok minthát az adott társadalmi csoportban vagy társadalmi csoport struktúráját fejezik ki. A szociogram tematikai elemzése információkatszolgálata

társadalmi viszonyok e strukturájáról, és e struktúrában az egyes cselekvők társadalmi helyzetéről (Scott 2002b: 5). A hálózat elemzés irodalmából például a Burt elméletre bizonyságot nyújt a normativista és a racionalista megközelítés egyaránt jellemző. Kiindulópontja ugyan is az egyéni cselekvő, aki az alternatív cselekvéseket értékel és kihasználja a legmagasabbra értékelt cselekvési alternatívát. Ez az értékelés azonban viszonylagos, amely meghatározott szabályok és a hasonló helyzetben lévőkkel való össze hasonlítás által (Burt 1982: 4–8, 178, 191–192).

Korábban említettük, hogy a hetvenes évek elejétől a cselekmélet egyre inkább elterjedt a tisztán racionalista szemléletmódtól, és a társadalmi hálózat elemzés felé. Richard M. Emerson volt az első, aki a cselekmélet össze kapcsolta a társadalmi hálózat elemzés növekvő területével. Az erő (*power*) és annak használata vált a cselekmélet fő témájává, és nemcsak az egyéni cselekvők, hanem inkább a cselekvők közötti társadalmi viszonyok kerültek az érdeklődés középpontjába (Molm 2001: 262–263). A társadalmi cselekmélet és a társadalmi hálózat elemzés közötti kölcsönhatásértékes volt mindkét hagyomány számára, de egy fontos különbség megmaradt közöttük. A társadalmi cselekmélet képviselőinek érdeklődése főleg olyan hálózatok felé irányul, amelyekben a cselekvők egyrésze szemben áll egy másikkal a más erőforrásaiért folyó versenyben. Míg a hálózatelemzés kutatói elsődlegesen olyan hálózatokat tanulmányoznak, amelyekben a cselekvők a cserék révén együttműködést és szolidaritást alakítanak ki egymás között (i.m.: 270).

A különböző szemléletmódok egyesítésére irányuló kísérletek mellettfolyamatosan burjánzanak a szociológiában az egyes részterületekre vonatkozó sajátos fellegések. A növekvő specializáció valószínűleg továbbra is jellemző a szociológiai elméletre (Ritzer–Smart 2001b: 8). A mai szociológiai elmélettel foglalkozó sok elemzés jellemző a kiábrándultság érzése. Azt az elvárást, hogy az elméleti fejlődés eredményei felhalmozódnak, és egy egységes elmélet kialakulása felmutatnak, sok elméleti szociológus csupán ábrándnak tartja. A szociológiai elmélet érdeklődési köre egyre bővül, ugyanakkor a rá bókra esik szét. Egy adott rész terület kiemelkedő képviselői gyakran nincsenek tudatában elődeiknek más részterületeken. Az elméleti szétaprózódás és specializáló szociológiai elmélet kutatási területét egyre kisebb és egyre elszigeteltebb részekre osztja. Úgy tűnhet, hogy a széthúzó erők a végtelenül távoli jövőbe tolják az egységes szociológiai elmélet várható kialakulását. (Heckathorn 2001: 273; Alexander 1998).

Azok a szociológiai elméleti irányzatok, amelyek nem az általunk kiemelt osztályozási szempontokhoz szorosan kapcsolódó szempontok alapján foglalkoznak a magukban az elméletek bizonyos köreit, az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódokat tekintve többnyire igen vegyesek. Például a liberális feminizmust követően a mai feminista szociológiára a szemléletmódbeli sokszínűség növekedése jellemző (Rogers 2001). Tehát normativista, strukturalista vagy kreativisták, esetleg racionalista szemléletmódokról a feminista szociológiai elméletekkel világegyaránt találkozhatunk.

Felmerülhet a kérdés, hogy van-e jelentősége e tanulmányban tárgyalt tipikus szemléletmódok megkülönböztetésének olyan elméletek és elméleti irányzatok vonatkozásában, amelyek nem foglalkoznak az az össze függésekkel és kérdésekkel, amelyekre vonatkozó nézetek alapján megítélhetjük az adott elméletek és irányzatok szemléletmódját. E kérdésre azt a választ adhatjuk, hogy a nyolcvanas évek közepéig

ki alakult a fő és fő szociológiai szemléletmódok a társadalmi jelenségek meghatározottságára vonatkozó alapvető összefüggéseket és kérdéseket fejezik ki. Ezek az összefüggések és kérdések a társadalmi jelenségek meghatározottságának az alapvető összefüggéseit és kérdéseit jelölik, függetlenül attól, hogy az egyes szociológiai elméletek és elméleti irányzatok képviselői mennyiben tartják fontosnak ezen összefüggések és kérdések vizsgálatát. Tehát minden szociológiai elmélet lehet jellemzően az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódokhoz viszonyítva. Ebből a jellemzésből azonban egyes elméletek esetében az derülhet ki, hogy nem adnak választ a szociológiai elmélet alapvető kérdéseire, e kérdések vonatkozásában szemléletmódjuk semlegesnek tekinthető.

IRODALOM

- Abrahamson, M. (2001): Functional, Conflict and Neofunctional Theories. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London: Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publications, 141–151.
- Alexander, J.C. (1985): *Neofunctionalism*. Beverly Hills: Sage.
- Alexander, J.C. (1990): Analytic Debates: Understanding the Relative Autonomy of Culture. In Alexander, J.C.–Seidman, S.: *Culture and Society. Contemporary Debates*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–27.
- Alexander, J.C. (1996): *Szociológiaelmélet a II. világháború után*. Budapest: Ballasi Kiadó.
- Alexander, J.C. (1998): *Neofunctionalism and After*. Malden: Blackwell.
- Alexander, J.C. (2003): *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Alexander, J.C.–Giesen, B.–Münch, R.–Smelser, N.J. ed. (1987): *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press.
- Alexander, J.C.–Seidman, S. (1990): *Culture and Society. Contemporary Debates*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alexander, J.C.–Smith, P. (2003): The Strong Program in Cultural Sociology: Elements of a Structural Hermeneutics. In Alexander, J.C.: *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press, 11–26.
- Barnes, B. (2001): The Macro/Micro Problem and the Problem of Structure and Agency. In Ritzer, G. – Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 339–352.
- Bertalan L. szerk. (1987): *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Becker, G. (1986): The Economic Approach to Human Behavior. In Elster, J. ed.: *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell, 108–122.
- Berger, P.L.–Luckmann, T. (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: József Műhely Kiadó.
- Blau, P.M. (1964): *Exchange and Power in Social Life*. New York: John Wiley and Sons.
- Blau, P.M. ed. (1976a): *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books.
- Blau, P.M. (1976b): Introduction: Parallels and Contrasts in Structural Inquiries. In Blau, P.M. ed.: *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books, 1–20.
- Blumer, H. (1969): *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

- Boudon, R. (1987a): Az ökológiai elemzés és a kontextuális elemzés kapcsolata. In Bertalan L. szerk.: *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Boudon, R. (1987b): The Individualistic Tradition in Sociology. In Alexander, J.C.–Giesen, B.–Munch, R.–Smelser, N.J. ed: *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press.
- Boudon, R. (2001): *The Origin of Values. Sociology and Philosophy of Beliefs*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Bourdieu, P. (1990): *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Burt, R.S. (1982): *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action*. New York: Academic Press.
- Calhoun, C.–Karaganis, J. 2001: Critical Theory. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 179–200.
- Camic, C.–Gross, N. (1998): Contemporary Developments in Sociological Theory: Current Projects and Conditions of Possibility. *Annual Review of Sociology*, 24: 453–476.
- Clegg, S.R. (1989): *Frameworks of Power*. London: SAGE Publications.
- Coleman, J.S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Coleman, J.S.–Fararo, T.J. ed. (1992a): *Rational Choice Theory. Advocacy and Critique*. London: Sage Publications.
- Coleman, J.S.–Fararo, T.J. ed. (1992b): Introduction. In Coleman, J.S.–Fararo, T.J. ed.: *Rational Choice Theory. Advocacy and Critique*. London: Sage Publications, IX–XXII.
- Coleman, J.S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Colomy, P. ed. (1990): *Neofunctionalist Sociology*. Edward Elgar Publishing Limited.
- Csontos László vál. (1998): *Aracionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Dahrendorf, R. (1976[1959]): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London and Henley: Routledge and Kegan Paul.
- Dilthey, W. (1974): *Atörténelmi világléletpéldéje az ellemelmékben*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Douglas, J.D. ed. (1970a): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Douglas, J.D. (1970b): Understanding Everyday Life. In Douglas, J.D. ed.: *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul, 3–44.
- Douglas, J.D. (1984): A mindennapi élet megértése. In Herendi M. szerk.: *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 356–402.
- Durkheim, E. (1978): *Atársadalmi tények magyar árához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Elster, J. (1982): Marxism, Functionalism and Game Theory. The Case for Methodological Individualism. *Theory and Society*, 11: 453–482.
- Elster, J. (1985): *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, J. ed. (1986a): *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell.
- Elster, J. ed. (1986b): Introduction. Elster, J. ed.: *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell, 1–33.
- Far kas Z. (2005): A kultúra, a szabályok és az intézmények. Magyar Elektro nikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/03000/03092>
- Ferguson, H. (2001): *Phenomenology and Social Theory*. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publications, 232–248.

- Friedman, D.–Hechter, M. (1991): Miben járul hozzá a racionális döntések elmélete a makroszociológiai kutatásokhoz? *Replika*, 4: 58–79.
- Gadamer, H. (1984): *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Garfinkel, H. (1967): *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman, E. (1981): *A hétköznapi életszociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Habermas, J. (1984): *The Theory of Communicative Action*. Volume 1. Reason and Rationalization of Society. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1987): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa. ELTE
- Habermas, J. (1995): *The Theory of Communicative Action. Volume 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*. Cambridge: Polity Press
- Hechter, M. 1987: *Principles of Group Solidarity*. Los Angeles: University of California Press
- Hechter, M.–Opp, K.–Wipplet, R. ed. (1990a): *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. New York: Walter de Gruyter.
- Hechter, M.–Opp, K.–Wipplet, R. ed. (1990b): Introduction. In Hechter, M.–Opp, K.–Wipplet, R. ed.: *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. New York: Walter de Gruyter, 1–9.
- Hechter, M.–Nadel, L.–Michod, R.E. ed. (1993): *The Origin of Values*. New York: Aldine de Gruyter.
- Hechter, M. (1987): *Principles of Group Solidarity*. Los Angeles: University of California Press
- Hechter, M.–Opp, K. ed. (2001): *Social Norms*. New York: Russel Sage Foundation.
- Heckathorn, D.D. (2001): Sociological Rational Choice. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 270–284.
- Heritage, J. (1984): *Garfinkel and Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Her ná di M. szerk. (1984): *Afemenológia társadalomtudományban*. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Homans, G.C. (1974): *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Horkheimer, M. (1976): Hagymányos és kritikai elmélet. In Papp Zs. szerk.: *Tény, érték, ideológia. Apozitívizmus-vita anyugatnémet szociológiában*. Budapest: Gondolat Kiadó, 43–116.
- Ingram, D.–Ingram, J.-S. ed. (1992): *Critical Theory: The Essential Readings*. St Paul: Paragon.
- Knoke, D.–Kuklinski, J.H. (1982): *Network Analysis*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Kuhn, T.S. (1984): *Atudományosforradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Mansbridge, J.J. ed. (1990): *Beyond Self-Interest*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Marx, K.–Engels, F. (1976): *Anémet ideológia*. Budapest: MEM 3. kötet.
- Marx, K. (1957): *Amoselvidéki... tudósító igazolása*. Budapest: MEM. 1. köt.
- Marx, K. (1965): *Előszó A politika gazdaságtan bírálatához*. Budapest: MEM. 13. köt.
- Mead, G.H. (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Meleghy, T. (2000): A strukturalizmus – Claude Lévi-Strauss. In Morel, J. et al. szerk.: *Szociológiaelmélet*. Budapest: Osiris Kiadó, 129–154.
- Molm, L.D. (2001): Theories of Social Exchange and Exchange Networks. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 260–272.
- Morel, J.–Bauer, E.–Meleghy, T.–Niedenzu, H.–J.–Preglau, M.–Staubmann, H. szerk. (2000): *Szociológiaelmélet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Morris, M. (1977): *Excursion into Creative Sociology*. New York: Columbia University Press.

- Müncsh, R.–Smelser, N.J. (1987): Relating the Micro and Macro. In Alexander, J.C.–Giesen, B.–Müncsh, R.–Smelser, N.J. ed. (1987): *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press.
- Orthmayr I. (1997): Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, 3: 3–31.
- Papp Zs. szerk. (1976): *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Parsons, T. (1949[1937]): *The Structure of Social Action*. New York: Free Press; London: Collier–MacMillan Limited.
- Parsons, T. (1951): *The Social System*. New York: Free Press.
- Parsons, T. (1967): *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press; London: Collier–MacMillan Limited.
- Parsons, T. (1971): *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Parsons, T.–Smelser, N.J. (1956): *Economy and Society*. New York: Free Press.
- Rex, J. (1961): *Key Problems of Sociological Theory*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Ricoeur, P. (1994[1981]): *Hermeneutics and the Human Science*. Paris: Cambridge University Press.
- Ritzer, G. (1988): *Contemporary Sociological Theory*. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Ritzer, G. (1991): *Metatheorizing in Sociology*. Lexington: Lexington Books.
- Ritzer, G.–Smart, B. ed. (2001a): *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Ritzer, G.–Smart, B. (2001b): Introduction: Theorists, Theories and Theorizing. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 1–9.
- Rogers, M.F. (2001): Contemporary Feminist Theory. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 285–296.
- Rosenberg, M.–Turner, R.H. eds. (1981): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books.
- Sandstrom, K.L.–Martin, D.D.–Fine, G.A. (2001): Symbolic Interactionism at the End of the Century. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London: Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publications, 217–231.
- Scott, J. ed. (2002a): *Social Networks. Critical Concepts in Sociology*. Volume I. London and New York: Routledge.
- Scott, J. ed. (2002b): General Introduction. In Scott, J. ed.: *Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I*. London and New York: Routledge, 1–21.
- Smelser, N.J. ed. (1988): *Handbook of Sociology*. Newbury Park: Sage Publications.
- Stryker, S. (1980): *Symbolic Interactionism*. Merlo Park, California: Benjamin Cummings.
- Stryker, S. (1981): Symbolic Interactionism: Themes and Variations. In Rosenberg, M.–Turner, R.H. eds.: *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books, 3–29.
- Szántó Z. (1998): Aracionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In Csontos L. vál.: *Aracionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó, 7–24.
- Sztompka, P. (1991): *Society in Action. The Theory of Social Becoming*. Cambridge: Polity Press.
- Tardos R. (1998): Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára. *Szociológiai Szemle*, 1: 3–22.
- Wallace W. (1988): Toward a Disciplinary Matrix in Sociology. In Smelser, N.J. ed.: *Handbook of Sociology*. Newbury Park: Sage Publication, 23–76.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wessely A. (1998): *Akultúraszociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium.

- Wiley, N. (1988): The Micro-Macro Problem in Social Theory. *Sociological Theory*, 6: 254–261.
- Wilson, T.P. (1970): Normative and Interpretive Paradigms in Sociology. In Douglas, J.D. ed.: *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul, 57–79.
- Wrong, D.H. (1979): *Power. Its Forms, Bases and Uses*. Oxford: Basil Blackwell.
- Zhao, S. (2001): Metatheorizing in Sociology. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London: Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publications, 386–394.